

וקמת ועלית

התחום המותר בכניסה להר הבית

מיקום העזרה בהר הבית

משנה - מידות הר הבית

במסכת מידות (פ"ב מ"א) שנינו:

הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה. רובו מן הדרום, שני לן מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב. מקום שהיה רוב מדתו, שם היה רוב תשמישו.

א. הסבר הרמב"ם

רמב"ם - העזרה הייתה בחלק הצפוני-מערבי

ונחלקו הראשונים בביאור המשנה. הרמב"ם (פירוש המשניות, שם) הביין ש"רובו מן הדרום" פירושו: רוב השטח הפנוי שבהר הבית, היינו השטח שלא היו בנויים בו מבנים. לפי דבריו, בית המקדש היה נוטה יותר לחלקו הצפוני והמערבי של הר הבית, ורוב השטח הפנוי בהר הבית היה בצד הדרומי ובצד המזרחי. וכך כתב:

אמר שהעזרה לא הייתה באמצע הר הבית, אלא היה המרחק שבין חומת הר הבית ובין חומת העזרה מצד דרום יותר מן המרחק שביניהם מצד מזרח, והמרחק המזרחי יותר מן הצפוני, והצפוני יותר מן המערבי.

וכן פסק הרמב"ם בהל" בית הבחירה (פ"ה ה"ו):

העזרה לא הייתה מכוונת באמצע הר הבית, אלא רחוקה מדרום הר הבית יתר מכל הרוחות, וקרובה למערב יתר מכל הרוחות, ובינה ובין הצפון יתר ממה שבינה ובין המערב, ובינה ובין המזרח יתר ממה שבינה ובין הצפון.

לפי פירוש זה, כוונת הדברים בסוף המשנה "מקום שהיה רוב מדתו שם היה רוב תשמישו" לומר, שבמקום שהיה רוב השטח הפנוי, שם היה רוב תשמישו של הר הבית.

בצירוף עזרת נשים יהיה שטח פנוי יותר במערב

אמנם ראוי לציין, שגם בפירוש המשנה וגם במשנה תורה הרמב"ם דיבר על המרחק בין חומת הר הבית לחומת העזרה, ומשמע מדבריו שאינו כולל בזה את השטח של עזרת הנשים. וכך נראה בעיקר מדבריו במשנה תורה, שרק אחר שתיאר את מרחק העזרה מחומת הר הבית (הלכה ו'), התחיל לדבר על עזרת הנשים ומידותיה (הלכה ז'), ומשמע שהיא לא כלולה במידות האמורות בהלכה הקודמת לה. וכן הבין התויו"ט בדעת הרמב"ם.

ואם כן, יתכן שלמרות שהמרחק מחומת הר הבית המזרחית לחומת העזרה גדול יותר מהמרחק שמחומת הר הבית המערבית לחומת העזרה, מ"מ בצירוף עזרת הנשים העומדת ממזרח לעזרה ואורכה קל"ה אמות, יתהפכו הדברים, ומעתה השטח הפנוי ממערב יהיה גדול יותר מהשטח הפנוי ממזרח.

יש לברר אם החיל הקיף את העזרה באופן שווה

וכן לא מבואר בדברי הרמב"ם אם ה'חיל' שהיה מקיף את העזרה ואת עזרת הנשים, היה שווה מכל צדדיו (כפי שכתבו מספר ראשונים), או שהוא היה רחב יותר בצד דרום ומזרח, באופן המשווה את השטח הפנוי מחוצה לו מכל הצדדים.

ולא היינו מתעוררים לזה, אלמלא מצאנו בצירוף שצייר הרמב"ם (בהמשך פירושו למשנה הנ"ל) כדברים אלו, שבצירוף מיקם את העזרה נוטה צפונית-מערבית, אך הרחיק את החיל בצד דרום ובצד מזרח מרחק רב יותר מהעזרות מאשר בצד צפון ומערב, באופן שהשטח הפנוי בהר הבית (מחוץ לחיל) נשאר סימטרי מכל הצדדים. אלא שלא ברור עד כמה ניתן לסמוך על ציור זה, ועד כמה העתיקהו המעתיקים כפי שיצא תחת ידו של הרמב"ם, ולכן יש לבחון זאת ע"פ דברי הרמב"ם עצמו⁸⁹.

89. ומאד תמוה בעיני, שהגר"ש גורן זצ"ל (הר הבית, פרק י"ח, עמ' 190 ואילך) ראה בצירוף של הרמב"ם מקור הלכתי מוסמך, והתחיל לחשב על פיו כמה מקום פנוי יש מכל צד וצד, ואפילו שירטט מפה מדוייקת של "התחומים האסורים והמותרים לפי שיטת הרמב"ם"

ב. ראשונים שסברו כהרמב"ם

ראשונים נוספים פירשו כדעת הרמב"ם

כפירוש זה של הרמב"ם פירשו ראשונים נוספים. המאירי כתב בפירושו למידות

(פ"ב מ"א):

הר הבית והוא הר המוריה והוא ההר שהעזרה בתוכו, והוא כלו מוקף חומה סביב ההר במישור שלפניו, ורחבה גדולה הייתה בין החומה להר. ואמר על הר זה שהיה כלו חמש מאות אמה על חמש מאות אמה.

רבו מן הדרום, כלומר שהמקום הפנוי שמצד הדרום גדול יותר מן המקום הפנוי של שאר הרוחות, ושני לו לענין זה המזרח, ושלישי לו לענין זה הצפון, ומיעוטו מן המערב. ונמצא שהרוחק שבין חומת הר הבית והעזרה לצד דרום גדול מן הרוחק שביניהם מצד המזרח, ורוחק שביניהם מצד המזרח גדול מן הרוחק שביניהם מצד המערב. ומקום שהיה רוב מדתו שם היה רוב תשמישו.

וכן כתב ה'מפרש' על מסכת תמיד (זז: ד"ה הר הבית):

ובמסכת מידות מפרש היכי הוה הר הבית... והכי פירושו: העזרה הייתה באמצע הר הבית אלא שלא הייתה ממוצעת מכל וכל, דרוב הר הבית בדרומו של עזרה, שני לו מן המזרח, כלומר הר הבית מתמעט מכל צדדיו דרובו היה בדרום עזרה, ושני פחות היה בו אצל מזרח, ועוד שלישי פחות מן הצפון, ועוד פחות מן המערב אחורי בית קדש הקדשים.

וכן מובא בספר כפתור ופרח (פרק ו):

המבוססים על הציור הנ"ל (בין עמודים 128-129), וקובע שעל פיה "יצאנו לפי שיטת הרמב"ם מכל חשי איסור על טמאי מת להכנס שם מן התורה או מדרבנן" (עמ' 194). ופסק על פי זה הלכה למעשה (עמ' 201). וכאמור, הדבר תמוה מאד, ראשית משום שלא ברור שהציורים הודפסו כפי שיצאו תחת ידו של הרמב"ם, ועוד שברור שגם הרמב"ם לא ידע את התחום המדויק מדרום וממזרח ומשאר רוחות (שהרי לא ציין זאת בהלכות), ולא צייר מפה זו אלא בדרך משל והשערה בלבד. ואחר כותבי כל זאת, מצאתי שבהמשך דבריו (פרק י"ט, עמ' 203) הסתייג הרב גורן קצת מדבריו, וכתב: "מכיון שאנו דנים באיסורי תורה, ואפ' באיסורי כרת, אולי אי אפשר לסמוך על הציורים של הרמב"ם, גם אם נמצאו בכתבי יד אמינים. כי מי יתקע לידינו שהם בני סמכא לקבוע על פיהם תחומים והלכות להתיר על פיהם חשי איסור כרת". ויפה כתב, אם כי היה לו לכתוב כן במקומו (בפרק י"ח), ולא לשרטט על סמך זה מפה עם הלכה למעשה. ודי בהערה זו.

העזרה לא הייתה מכוונת באמצע הר הבית, אלא רחוקה מן הדרום של הר הבית יותר מכל הרוחות, וקרובה למערבו יותר מכל הרוחות, ובינה ובין הצפון יותר ממה שבינה ובין המערב, ובינה ובין המזרח יותר ממה שבינה ובין הצפון. נמצא היותר קרוב - המערב, אחריו הצפון, אחריו המזרח, אחריו הדרום.

ג. הסבר הרא"ש

הרא"ש - רוב בניין הלשכות היה בדרום

אמנם בפירוש הרא"ש למסכת מידות (על הגליון, פ"ב מ"א) כתב:

ורובו מן הדרום - רוב בניין הלשכות היו בדרומו של ת"ק על ת"ק, והיינו דכתיב ביחזקאל (פרק מ') ויניחני על הר גבוה מאד ועליו כמבנה עיר מנגב, שהיה מבונה הבניין עליו מנגב⁹⁰... שני לו מן המזרח - כמו שני למלך, שהוא שפל ממנו, וכך לא הייתה המזרח מבונה כמו הדרום. וכן הצפון שפל מן המזרח, והמערב מן הצפון.

שם היה רוב תשמישו - כי בחדרים והלשכות היו משתמשים.

הרא"ש דיבר על בתים ולשכות, ולא על העזרות

ויש שהבינו⁹¹ מדברי הרא"ש שהוא חולק על הרמב"ם ושאר המפרשים דלעיל, והוא סובר שהעזרה הייתה עומדת בחלק הדרומי-מזרחי של הר הבית, ולשיטתו המשנה אינה מתארת את השטח הפנוי שבהר הבית, אלא דוקא את השטח הבנוי.

אולם מרהיטת לשון הרא"ש נראה שאינו חולק על הראשונים הנ"ל, וגם הוא סובר שהעזרה הייתה בנויה בחלקו הצפוני-מערבי של ההר. ומה שכתב שהשטח הדרומי היה בנוי חדרים ולשכות אין כוונתו לבניין המקדש, אלא ללשכות שונות הבנויות בהר הבית והיו משמשות לצרכים שונים.

ולכאורה הדברים מוכרחים, שאם כוונתו הייתה לבניין המקדש, היה נוקט הרא"ש לשון "רוב בניין המקדש" או "רוב בניין העזרות", ומדנקט דוקא לשון

90. ואגב הרא"ש חולק בזה על כל פרשני המקרא, שהבינו שהנביא אינו מדבר על בניין שהיה בנוי בדרומו של הר הבית, אלא בא לומר שהעיר ירושלים הייתה בנויה מדרומו של הר הבית. עיין רד"ק ומצודות ומלבי"ם ועוד.

91. ראה למשל, הגר"ש גורן (הר הבית, פרק י"ח, עמ' 195).

"לשכות", משמע שכונתו למבנים שמחוץ למקדש. וכן שגור הלשון בדברי חז"ל במקומות רבים (יומא יב.; מגילה כו.; זבחים נג.; ועוד רבים): "הר הבית, הלשכות והעזרות", ופירש רש"י (מגילה שם) שהלשכות אינן חלק מן העזרה, אלא הן היו בנויות בתוך החיל. וכן פירש רש"י בזבחים (שם), שהלשכות היו בנויות בהר הבית ("הר הבית והלשכות שבו"), וכן הביא הריטב"א (יומא יב.) שי"ג לשכות היו בנויות בחיל, וכן עולה מדברי המאירי (יומא טז.) שבתים רבים היו בנויים בהר הבית⁹², ובלשונו:

כל בניני בית המקדש עם כל העזרה ושאר הבתים והלשכות והרחבות הוא נקרא "הר הבית", וכולו חמש מאות אמה על חמש מאות אמה.

וכבר אמרו במשנה (סנהדרין פו:) ססנהדרי קטנה הייתה יושבת על פתח הר הבית, ופירש רש"י (שם) שהם היו יושבים בתוך הר הבית לפנים מן החיל (לפני עזרת נשים). ובספר שלטי הגבורים לר' אברהם פורטלאונה-שער אריה (פרק כ"ה) מנה 30 בתים ולשכות שהיו בהר הבית, מחוץ לעזרות, והוסיף שאולי היו אפילו 45 (והתירו"ט הביא דבריו, וכתב שיפה פירש), וציין שרובם היו בנויים בדרום. וכך היה מונה:

גלוי וידוע לכל, כי במקדש היו עזרות ותאים ולשכות הרבה שנזכרו במסכת תמיד ובמסכת מידות בבירור. וגם בהר הבית אין ספק שהיו שם בתים ולשכות אחרות על הכתובים במסכתות ההן, שלא נודע לנו היכן מקומן בפרטות...

הבתים והלשכות הראויות להימצא בהר הבית הן אשר אכתוב עתה... הראשונה היא לשכת השלחנין... הל' היא לשכת הבי"ד של שבעים ואחד. ועוד ט"ו לשכות לחמש עשרה ממוני המקדש אם רצו ללון בהר הבית...

ומן הבתים והלשכות האלה רובן היו מצד דרום... ומיעוט הלשכות והבתים מצד מזרח... על כן כתבו במידות רובו מן הדרום, היינו רוב בניין הר הבית בלשכות האלה הנוספות היה מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב. ובמקום שהיה רוב מדתו בלשכות, שם היה רוב תשמישו בצרכי המקדש.

אחר כתבנו כל זאת, מצאנו שגם בספר 'עזרת כהנים' (פ"ב מ"א) הביין כהנתנו בדעת רא"ש (אף שהסתייג דאין הכרח לומר כן בדעתו):

יש לומר דגם הרא"ש ז"ל סבירא ליה שהיה רוב חלל הר הבית בדרום, דכיון דרוב בנייני הלשכות היו בדרום הר הבית, מסתמא שם היה רוב חללו.

92. וכן מתבאר גם מדברי רש"י ביומא (טז. ד"ה כל הכתלים): "כל הכתלים שהיו שם - בכל בנייני הר הבית...". ועיין עוד בדברי רש"י בסוכה (מב: ד"ה על גב האיציטבא), שהרחבה של הר הבית הייתה מוקפת איציטבאות מסוככות לישב שם.

ד. הסבר ר' שמעיה

הר"ש פירש שהעזרה הייתה בדרום, וגמגם בדבר

אכן בפירושו הר"ש שמעיה למסכת מידות, הסביר שהעזרה הייתה בנויה בצד הדרומי-מזרחי, אלא שבסוף דבריו גמגם בדבר. ואלו דבריו:

הר הבית היה כו' - הר המורה שעליו הבית בנוי, רובו מן הדרום, רובו של בניין בדרום ההר, שבדרום ההר היה רוב תשמיש העזרה. שני לו מן המזרח - פחות מן הרוב במזרח, שתשמיש המזרח מועט מתשמיש הדרום, ותשמיש הצפון פחות משל מזרח, ותשמיש הצפון פחות משל מזרח, ומועט שבכולם במערב, שאין תשמיש היכל כל כך. **ולבי מגמגם במלשון.**

הסבר הר"ש אינו אפשרי

ובספר 'הר הבית' (פרק י"ח, עמ' 198) היקשה הגר"ש גורן על שיטת הר"ש, דלפי פירושו ש"רובו מן הדרום" הכוונה ששם היה עיקר השטח שעליו הבית בנוי, יוצא ש"מיעוטו מן המערב" פירושו שבמערב היה השטח הפנוי הגדול ביותר בהר הבית, וזה לא יתכן כלל לפי כל אופני החישוב האפשריים. שהרי השטח הפנוי המירבי בצד מערב יכול להיות 168 אמה (בהנחה שהחיל מוצמד לכותל המזרחי, ועזרת הנשים מערבית לו 10 אמות, ואורכה 135 אמה, ואורך העזרה 187 אמה. כלומר: 168=10-135-187-500), ואם נקבע שהשטח הפנוי בצד צפון קטן ממנו רק באמה אחת (167), אז יצא שהשטח הפנוי מדרום הוא 198 (167-135-500), וזה לא יתכן לפי פירושו הר"ש, כי אז יוצא שהשטח הפנוי בדרום היה גדול מהשטח הפנוי במערב (ובצפון). ועל כרחנו נצטרך להצפין את המקדש יותר, כדי שהשטח הפנוי מצפון יהיה קטן מ168 שבמערב, אך כל אופן שנחשב, יגדיל את הפערים בין המערב לצפון, וביניהם למזרח ולדרום, ושום חישוב אינו מתאפשר כלל⁹³.

משום כך העלה הגר"ש גורן (עמ' 199) את המסקנה המתבקשת:

לכן ברור שעלינו לאמץ את פירושו של הרמב"ם וסיעתו... לפיהם מתפרשת המשנה היטב ללא קשיים.

93. כגון שנבחר את הפרש הקטן ביותר האפשרי בין המזרח למערב, שבמערב יש 157 אמות פנויות ובמזרח 156 אמות (וביניהם 187 אמות של העזרה), שאז בצפון חייב להיות לכל היותר 156.5 אמות (כדי שיהיה פחות מהמערב), אך אז נשאר בדרום שטח של 208.5 אמות, ויוצא שהשטח שבדרום הוא השטח הגדול ביותר, בהיפך מדברי הר"ש. וכן בכל החשבונות האחרים. ודו"ק.

ה. פרשני המשנה האחרונים

כל מפרשי המשנה פירשו כהרמב"ם

וכל פרשני המשנה האחרונים - ר' עובדיה מברטנורא, תוס' יו"ט, המעיד שכן היא גם דעת הראב"ה⁹⁴, תפארת ישראל, מלאכת שלמה⁹⁵ - נקטו כשיטת הרמב"ם ורוב הראשונים.

ובספר עזרת כהנים על מסכת מדות (פ"ב מ"א, בני יוסף, אות ג', ד"ה רובו מן הדרום) הביא לזה סיוע מספר נחמיה:

אין לנו לזוז מדברי הרמב"ם וסיעתו ז"ל... וכן יש להוכיח נמי מדברי הכתוב בנחמיה (קפיטל ח, א) דכתיב 'וַיֵּאָסְפוּ כָּל הָעָם וְגו' אֶל הָרְחוֹב אֲשֶׁר לְפָנֵי שַׁעַר הַמַּיִם', וכן כתב עוד בפסוק ג' ('וַיִּקְרָא בּוֹ לְפָנֵי הָרְחוֹב אֲשֶׁר לְפָנֵי שַׁעַר הַמַּיִם'). ושער המים היה בדרומו של העזרה, כדתנן לקמן בפרקין (מידות פ"ב מ"ו), אם כן מדהתאספו שמה העם, שמע מינה דשם היה רוב מקום הפנוי שבהר הבית, וכפירוש הרמב"ם ז"ל⁹⁶.

ונמצא, שכל הפרשנים הראשונים והאחרונים מסכימים שהעזרה הייתה עומדת בצד הצפוני-מערבי של הר הבית, ורוב השטח הפנוי בהר הבית היה בדרום ובמזרח. והיחיד שפירש להיפך הוא הר"ש, ופירושו אינו אפשרי כלל, וגם הוא עצמו כתב שפירושו מגומגם.

ו. הצעות לחישוב השטח הפנוי בהר הבית

ואמנם גם אם מוסכם על מיקומו היחסי של המקדש, מ"מ ידוע לנו רק שרוב השטח הפנוי של ההר היה בדרום ואח"כ במזרח וכו', אך לא ידוע מהו גודלו המדויק של השטח הפנוי.

94. ב"סדר בניין בית שני", שלא זכינו לאורו. עיין תויו"ט מידות פ"א מ"ג.

95. אמנם העתיק תחילה פירוש הר"ש, אך אח"כ הביא את פירוש הרמב"ם וסיעתו (בשם הר"ר יוסף אשכנזי), והאריך בהסברו.

96. והביא שם בהערה שבמסכת יומא (סט): מבואר להדיא שה"רחוב" המוזכר בפסוק הוא הר הבית, דאמרינן: "רבי אליעזר בן יעקב אומר: בהר הבית, שנאמר ויקרא בו לפני הרחוב אשר לפני שער המים".

הצעת התוס' יו"ט

והמפרשים הציעו מספר הצעות. התוס' יו"ט כתב, דרך משל:

רובו מן הדרום מיעוטו מן המערב - שכל רוחב העזרה הוא קל"ה מצפון לדרום כדתנן ר"פ בתרא ונמצא שהנותר מהר הבית בשתי רוחות הללו היא שס"ה אמה. וכל אורך העזרה מן המזרח למערב קפ"ז... נמצא שבאלו שתי הרוחות הנותר מהר הבית הוא שי"ג. כשתחלק שס"ה ותתן, **דרך משל**, לדרום מאתים וחמשים, ישאר לצפון קט"ו. וכשתחלוק שי"ג ותתן, **דרך משל**, רי"ג למזרח, ישאר ק' למערב. הנה רובו לדרום - מאתים וחמשים, שני לו למזרח - רי"ג, שלישי לו מן הצפון - קט"ו, מיעוטו מן המערב - ק'.

ואולם ברור שלא התכוון לומר שכך הייתה המידה האמיתית, אלא הביא מספרים אלו בדרך משל כדי לבאר הענין, וכמו שמדגיש זאת פעמיים בדבריו. ובזה תימה גדולה על הגר"מ טוקצינסקי (עיר הקדש והמקדש, ח"ה, פרק ו', אות ה') שתפס את דברי התו"ט כשיטה וכדברים מוצקים, בשעה שלא הביא זאת אלא על דרך משל.

הצעת השלטי גבורים

וב'שלטי הגבורים' (פרק ב') הציע הצעה אחרת:

העזרה לא הייתה באמצע הר הבית, ושעל כן הרוחק שבין חומת הר הבית וחומת העזרה לצד דרום היה יותר מהרוחק שהיה ביניהם מצד מזרח, והרוחק ממזרח יותר מהצפון, ורוחק הצפון יותר ממה שהיה מצד מערב.

על כן **שימו דרך משל**... באופן זה יעלה יפה רובו מן הדרום שהוא רחוק מאתים ושישים וחמש אמות, שני לו מן המזרח שהוא מאתים וחמישים אמות, שלישי לו מן הצפון שהוא מאה אמה, מיעוטו מן המערב שהוא שישים ושלוש אמות.

ומדברי ה'שלטי גבורים' ברור ג"כ שלא הציע דבריו אלא בדרך משל, ושוב תימה בזה על כמה אחרונים שתפסו דבריו כמוחלטים (עיי' תפארת ישראל, יכין, אות ו'; עיר הקדש והמקדש, שם). וכבר תמה על כך בספר עזרת כהנים (פ"ה מ"ד, בני יוסף, ד"ה לשכת הגזית ב'):

גם בעל שלטי גבורים אחז ג"כ רק דרך משל, ומדברי בעל תפארת ישראל משמע לכאורה דסבירא ליה דהשלטי גבורים נקטו לחלוטין, ואתפלא דהא בהדיא כתב השלטי גבורים בלשונו "שימו דרך משל".

ז. השטח הודאי לפי הרמב"ם

לפי הרמב"ם יוצא שהשטח המזרחי מחוץ לחיל הוא לפחות 'אמה

ועכ"פ, גם אם אין ביכולתנו לדעת את החישוב המדויק, יכולים אנו לדעת מהו השטח שעליו ודאי לא נבנתה העזרה. והוא, משום שאנו יודעים שאורך העזרה ממערב למזרח היה 187 אמה, ורוחב העזרה מדרום לצפון היה 135 אמה, כמבואר כל זה במסכת מידות (פ"ב מ"ז). וא"כ השטח הפנוי בהר הבית ממזרח וממערב יחד הוא 313 אמה, והשטח הפנוי בהר הבית מצפון ומדרום יחד הוא 365 אמה. ואם נחלק את המידות הנ"ל לשניים, ונניח שבדרום היה שטח הגדול על השטח הצפוני בשתי אמות לפחות, והשטח המזרחי היה גדול מהשטח המערבי בשתי אמות לפחות⁹⁷, נוכל לומר בודאות שבדרום היה שטח פנוי של לפחות 183.5 אמות (ובתוספת 10 אמות של רוחב החיל, היה זה 173.5), ובמזרח היה שטח פנוי של לפחות 157.5 אמות.

ובשטח המזרחי הנ"ל הייתה בנויה עזרת נשים, שאורכה ורוחבה היו 135 אמה (מידות פ"ב מ"ה), ולפי האמור לעיל בדברי הרמב"ם עזרת הנשים כלולה בשטח המזרחי הפנוי, וא"כ לאחר הפחתת אורך עזרת הנשים נותר במזרח שטח שאורכו לפחות 19.5 אמות. עוד יודעים אנו שהחיל היה מקיף את העזרה⁹⁸, ולדעת רוב הפרשנים הכוונה היא שרוחבו היה עשר אמות, וא"כ השטח הפנוי כעת במזרח הוא לפחות 9.5 אמות. ואמנם הרמב"ם הבין (הל' בית הבחירה פ"ה ה"ג) ש"עשר אמות" האמורות לגבי החיל מדברות על גובהו ולא על רוחבו, ויתכן שלפי דבריו רוחב החיל היה גדול יותר או קטן יותר, ומובן שיש לכך השלכה לשיעור השטח הפנוי מצד מזרח.

ואם נבין בדעת הרמב"ם שהחיל היה ריבוע סימטרי, כפי שנראה מציורי הרמב"ם וכמוזכר לעיל, הרי שגם בשאר הצדדים היה שטח פנוי מחוץ לחיל רק בשיעור של כעשר אמות. והנפק"מ בזה לענין עלייה להר הבית בזמן הזה היא גדולה, שהרי מדברי סופרים אין לטמאי מתים להיכנס לפנים מן החיל, וא"כ בזמן הזה שאין דרך ליטהר מטומאת מת, אין להכנס לשטח העולה על 10 אמות מצד מזרח, ואולי אף בשאר הצדדים. אולם להלכה נראה שאין צורך לחשוש

97. שהדרום יתר על המזרח לפחות באמה, והמזרח יתר על הצפון לפחות באמה, והצפון יתר על המערב לפחות באמה.

98. מידות פ"ב מ"ג: "לפנים ממנו [=מן הסורג] החיל עשר אמות".

לציורי הרמב"ם, שכפי שכתבנו לעיל לא ברור כלל שהם מדוייקים, ושנעתקו כפי שציירם הרמב"ם בעצמו.

ח. דעת מהרי"ט

מהרי"ט - ניתן להכנס ק"ע אמה מדרום וע' אמה ממזרח

והמהרי"ט (תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים, מכון י-ם, עמ' רפ"ד) כתב:

הר הבית רובו מן הדרום וכו' שני לו מן המזרח וכו' - הרי שיכולין להתקרב מצד דרום יותר מק"ע אמות, ומצד מזרח יותר על ע' אמות.

ודבריו בענין הצד הדרומי מבוארים ע"פ החישוב דלעיל, שלאחר הפחתת רוחב העזרה (135 אמה), ובהנחה שבדרום היו לפחות שתי אמות יותר מן הצפון, הרי שהיו בדרום לפחות 183.5 אמות, ובהפחתת 10 אמות של החיל, נמצא שישנם לפחות 173.5 אמות. ולכן כתב המהרי"ט שמותר להכנס לפחות ק"ע (170) אמות, ולא דק לציין את האמות הבודדות.

ברם, דבריו בענין הצד המזרחי, אינם הולכים בשיטת הרמב"ם שהשטח הפנוי המוזכר במשנה כולל את עזרת הנשים, דא"כ לא היה לו להתיר להכנס בודאות אלא לעשר אמות, וכנ"ל. אלא כנראה הבין המהרי"ט שהשטח הפנוי הוא מחוץ לעזרת הנשים, וא"כ השטח הפנוי ממזרח וממערב יחד כולל רק 178 אמות (135-187-500), ובהנחה שהמזרח גדול מן המערב לפחות בשתי אמות, נמצא שיש במזרח שטח פנוי של 90 אמות, ואם נפחית גם את רוחב החיל, נמצא שיש לפחות 80 אמות. ועדיין קצת צריך עיון מדוע כתב המהרי"ט שיש רק ע' אמות ולא כתב שיש לפחות פ' אמות⁹⁹.

99. והגר"ש גורן (הר הבית, פרק כ"א, עמ' 245) ניסה להסביר שמהרי"ט הוסיף לחשבון גם את עובי החומה במזרח ובמערב, שביחד הן 10 אמות נוספות. וכן מבואר בתשובתו לקמן, שחישוב את עובי הכתלים. אך כבר העיר שלפי זה יקשה, דגם מן הצפון והדרום יש להפחית 10 אמות של עובי הכתלים, וא"כ היה לו להתיר בצפון רק ק"ס אמות ולא ק"ע.

המהרי"ט סבר כן להלכה

ובספר דברי יעקב (עמ' נ"ג) הסתפק אם המהרי"ט נקט כן גם להלכה. אך מדבריו נראה ברור שדעתו להורות כן למעשה, שהרי דברי המהרי"ט באו לחלוק על הכפתור ופרח שאסר את הכניסה להר הבית לפנים מן הכתלים, והמהרי"ט תמה מדוע לאסור, והלא ניתן להכנס מדרום לפחות ק"ע אמות וממזרח לפחות ע' אמות.

וכן מפורש בתשובה אחרת של המהרי"ט, מובאת ב'דרך הקודש' (ה.א), שהתיר לעלות במסילה הנמצאת במערב הר הבית לפנים מ'שער הכותנה', וזו לשונו:

וצריך להודיע בזמן הזה בעוונותינו שאנחנו כזבין וטמאי מתיים, אם מותרים אנו ליכנס שם, מפני שהוא בית תפילה שלהם, ויש סכנה בדבר, מ"מ יש שם דרך מסילה שער קבוע שמוכרין שם צמר, הנקרא בלשון ערבי בא"ף אל קאטנין.

...שמעתי מחסידים ואנשי מעשה שהיו נמנעין ללכת במסילה זאת. ושאלתי להם הטעם, ואמרו שכך הייתה קבלה בידם. ונראה דאי משום הר הבית נגעו בה איסור, יש תקנה בדבר, דאי משום בעל קרי יטבול לקריו וטהר. אי משום זב, יטבול במים חיים וטהר... וא"כ תורה יוצאה לזמננו זה, שמותר ליכנס שם כשיטבול.

המהרי"ט עצמו עלה להר הבית

ובהקדמת המהרי"ט לקונטרס "צורת הבית" כתב:

אמר יוסף: זיכני ה' לעלות בהר ה' בתוככי ירושלים תוב"ב להסתופף בחצרותיו ולבקר בהיכלו השמים, שנת ונחת שלחנו מלא דש"ן. וישבתי בה ימים אחדים כאורח נטה ללון...

ומשמע מדבריו שעלה בעצמו להר הבית, שהוא "היכלו השמים". ואולם מהקשר הדברים ניתן היה להבין שאין כוונתו להר הבית, אלא לעיר ירושלים, שכולה נחשבת היכל ה', וכפי שכתב "לעלות בהר" ה' - בתוככי ירושלים... וישבתי בה ימים אחדים". ברם בדבריו לעיל, לענין היתר הכניסה להר הבית, כתב להדיא שגם הוא היה מן העולים להר:

והרואה יראה שאם היה חוט מתוח מכותל מערבי שלא זזה משם שכינה, מקרן דרומית שלה עד הצפון במדה שאדם מודד ת"ק אמה, נכנס בתוכו מקום מסילה זאת לפנים בהר הבית. וכאשר זיכני ה' לעלות וליראות שם את פני ה'.

חשבון נוסף של המהרי"ט

והנה, הבאנו שהמהרי"ט קבע שמן הדרום יש שטח פנוי של לפחות 170 אמה, ובמזרח לפחות 70 אמה. ובמקום אחר (תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים, עמ' רס"ז ואילך), מביא המהרי"ט חשבון שונה. שם היקשה המהרי"ט מדוע הכניסה להר הבית הייתה משערי חולדה שבדרום, ולא משער טדי שבצפון¹⁰⁰, ומשיב שכיון שעיקר השטח הפנוי בהר הבית היה מן הדרום, קבעוהו למקום תפילה, ולכן שם הייתה הכניסה העיקרית. ותוך כדי דבריו, מחשב את גודלו של השטח הפנוי בדרום, ומגיע למסקנה שהוא היה 250 אמה. וזהו החישוב:

לפי ששם (=דרום הר הבית) היה המקום היותר רחב שבהר הבית... רחבו אין פחות מר"ן על ת"ק אמה, וכמ"ש שני לו מן המזרח, ג' לו מן הצפון. ואורך העזרות ממזרח למערב: עזרת נשים - קל"ה אמה, ועזרה פנימית - קפ"ז, וג' כתלים - הם ט"ו, הרי של"ז. נשתיירו מת"ק אמה קס"ג אמה, רובם במזרח. נמצא שבצפון היה פחות מכאן - לא היה יותר מק' אמה, רוחב העזרה עם הכתלים - קמ"ה, נשתיירו ר"ן [או: הר"ן] רווח לדרום. ולפי שהמקום הזה רחב ידים, היו מתכנסין שם.

ולכאורה לא מובן מנין למד המהרי"ט שבצפון לא היה יותר מק' אמה, שהרי במזרח ובמערב יחד יש 163 אמה, ואפשר לחלק אותם באופן שבמזרח יהיה שטח גדול מאד, וממילא בצפון ישאר שטח הגדול ממאה אמה, וכגון שבמזרח היה 150 אמה ובמערב 13 אמה, ובצפון 140 אמה.

המהרי"ט לא סמך להלכה על חשבון זה

ובכל אופן, חשבון זה שונה קצת מהחשבון הקודם של מהרי"ט, וברור שמהרי"ט לא סמך על חשבון זה להלכה, שהרי לא התיר להכנס מדרום אלא עד 170 אמה, ולא 250 אמה. ורק כתב כאן לסבר את האוזן שהשטח הדרומי היה גדול ורחב יותר מכל שאר הצדדים, ולכן היו נכנסים להר הבית דרך שעריו. וממילא דאין לסמוך על דברים אלו גם להתיר כניסה ממזרח בשיעור 100 אמה, דאין חשבון דבריו כאן מדוייקים אלא משוערים.

100. שאלתו נובעת מתוך הנחתו שהעיר הייתה בצפון. וכבר העירו כמה אחרונים, שאין לכך ראיה בכתובים, ואדרבא משמע שהעיר הייתה מדרום הר הבית, כמבוא בפסקי ספר יחזקאל.

ט. דעת הרדב"ז

חישוב הרדב"ז צ"ע

ובתשובת הרדב"ז המפורסמת (ח"ב, סי' תרצ"א), בה פסק להתיר את העלייה להר הבית, כתב:

הכותל המזרחי אשר היא בנוי עתה הוא כותל הר הבית המזרחי... וכל הבתים והעליות אשר בצד מזרח, מותר להכנס לשם, שהרי מכותל הר הבית המזרחי עד כותל העזרה המזרחי יש שי"ג אמה, וטמא מת מותר להכנס בהר הבית.

ודבריו תמוהים ביותר, כיצד זה התיר כניסה ממזרח באורך שי"ג (313) אמה, והלא זהו השיעור של כל השטח שמחוץ לעזרה ממזרח וממערב יחד, והוא כולל בתוכו עוד 135 אמות של עזרת נשים, 201 אמות של החיל (משני הצדדים).

ואולי יש לומר בכוונתו, שלא התיר את הכניסה בכל 313 האמות שמצד מזרח, אלא רק באותם בתים ועליות שהיו בנויים שם, ויתכן שהם היו בנויים בתחילת המזרח, ורצה לומר שמותר להכנס אליהם משום שעד הכותל המזרחי של העזרה יש שי"ג אמה, וממילא אחר הפחתת אורך עזרת הנשים והחיל, נמצא שמותר להכנס לבתים שעומדים בקצה המזרח. וכן משמע קצת מהמשך דבריו:

ודרך כלל אני אומר כי הבתים או העליות אשר לצד צפון וצד מזרח אין בהם ספק אצלי, ומותר ליכנס להם אם לא תהיה בולטת הרבה לתוך המקדש, דאז צריך אומדן.

וכן בסוף דבריו:

הנה כתבתי לך טעם המנהג, אבל אתה תהיה מן הנזהרים ולא תכנס לא לבית ולא לעלייה, אם לא תהיה רחוקה מהכיפה הרבה.

ומשמע שהתיר להכנס רק לבתים והעליות שבתחילת המזרח. אבל מלבד שלא הבהיר דבריו כראוי (אם אכן זו כוונתו), גם לא מובן מדוע אמר שעד העזרה יש שי"ג אמה, והלא מספר זה כולל גם את השטח שממערב לעזרה. וצע"ג.

י. מסקנת ביניים

מסקנה – כדאי ללכת רק לאורך הכותל המערבי

ומכל האמור לעיל יוצא, בשלב זה, שהרוצה לעלות להר הבית, ולקיים מצות 'לשכנו תדרשו ובאת שמה', ויחד עם זאת להסתלק מכל ספק כניסה למקומות האסורים, ראוי לו שלא יתרחק מן החומה הדרומית בשיעור העולה על 173.5 אמות (קצת יותר מ-80 מטר, לפי אמת הגר"ח נאה), ולא יתרחק מן החומה המזרחית בשיעור העולה על 10 אמות (בסביבות 5 מטר), וכן יתרחק מן החומה הצפונית והמערבית עד 10 אמות בלבד.

והנה, העולים כיום להר הבית, נכנסים דרך שער המוגרבים (שער הרמב"ם) הסמוך ל'כותל המערבי', וממשיכים מזרחה לאורך הכותל הדרומי, ואח"כ ממשיכים לילך צפונה לאורך הכותל המזרחי. אך לפי דברינו עד כה (וראה להלן) יש בזה מעט-בעיה, שכן שער המוגרבים רחוק מן הכותל הדרומי דהיום בשיעור של 88 מטר, ומאחר ומסגד 'אל אקצה' מסתיים ג"כ במרחק של כ-88 מטר מהכותל הדרומי, הרי שההליכה לידו מחייבת להרחיק עוד מהכותל הדרומי עד כדי 93-94 מטר ויותר, ולפי האמור יש בזה חשש מסויים של כניסה לתוך תחומי החיל.

וגם ההליכה לאורך הכותל המזרחי עלולה ליצור בעיה. שכידוע, בצד המזרחי של החומה ישנו מבנה, המאלץ את ההולכים שם להרחיק מן החומה בשיעור של 40 מטר ויותר.

ואמנם ברור שלמקילים בדבר יש עמוד איתן להשען עליו, משום שאין בזה אלא ספק ספיקא בדרבנן, שהרי הכניסה לפנים מן החיל אסורה רק מדרבנן, ושמא הלכה כהראב"ד הסובר שקדושת המקדש בטלה בזמן הזה, ושמא השטח המקודש נמצא צפונה יותר ושטח זה אינו בתוך החיל.

אך דומה, שהרוצה לחוש גם לזה, ולצאת ידי כל החומרות, ראוי לו יותר לעלות בשער המוגרבים הנ"ל, ולפנות שמאלה, להלך לאורך הכותל המערבי עד הקצה הצפוני, ולחזור. ואע"פ שחז"ל אמרו (מידות פ"ב מ"ב) ש"כל הנכנסין להר הבית נכנסין דרך ימין", הלא אין זה לעיכובא, וכמו שאמרו ש"מי שאירעו דבר" מקיף דרך שמאל, וברור שאם מתעורר לנו חשש הלכתי בהליכה לאורך הכותל הדרומי, עדיף לפנות שמאלה וכנ"ל.

המסקנה הנ"ל תלויה בשני בירורים נוספים

אמנם מסקנה זו תלויה בשני בירורים נוספים:

א- האם חומות הר הבית דהיום הן החומות המקוריות שהקיפו את הר הבית בזמן חז"ל.

ב- האם ניתן לקבוע את מיקום העזרה, ע"פ המסורת שהאבן שתחת כיפת הסלע היא אבן השתיה.

ביאור: אם חומות הר הבית דהיום אינן חומות הר הבית שהיו בימי חז"ל, הרי שלכאורה לא ניתן לסמוך עליהן, ולא ניתן לדעת את שטח המקום המקודש, שאולי היה פנימה יותר מן החומות (אם חומות אלו חיצוניות יותר מהמקוריות), או שהוא היה חיצוני יותר מן החומות. (אם חומות אלו פנימיות יותר מן המקוריות).

מאידך, אם נאמת את המסורת בדבר אבן השתיה, הרי שנדע כמעט במדויק את גבולות העזרה, שהרי אבן השתיה עמדה בתוך קדש הקדשים. ואף שנחלקו הראשונים אם אבן השתיה היה באמצעו של קדש הקדשים או בצידו, עכ"פ יכולים אנו לדעת מקומו הכמעט מוחלט, ולשער בצורה ברורה יותר מהו השטח הודאי שאינו בתוך העזרה, עזרת הנשים והחיל. לפיכך ננסה לברר שני עניינים אלו להלן.

חומות הר הבית של היום

א. מהות הבריור

מטרת הבריור בענין החומות דהיום

השאלה הגדולה העומדת בפתחנו כעת היא, האם החומות המקיפות כיום את הר הבית הן המה חומות הר הבית הקדומות, וניתן להלך בתוך הר הבית בסמוך לכתלים אלו, בשטח שאנו יודעים בודאות שהיה מחוץ לחיל, וכמבואר באריכות לעיל. או שמא חומות אלו הן חומות חדשות, שהוקמו ונבנו בשלבים מאוחרים יותר, ואי אפשר לסמוך עליהן.

ואמנם, גם אם נאמר שחומות אלו חדשות, עדיין יש לדון אם הן חיצוניות לחומות המקוריות, או שהן פנימיות להן. אם נאמר שהן חיצוניות לחומות המקוריות, הרי שאין הן מעכבות את העלייה להר, ואדרבא הן מאפשרות להכנס פנימה לשטח רחב יותר, שהרי הן רחוקות הרבה מן השטח המקודש. ורק אם הן חומות פנימיות יותר, יש לנו לחוש ולא להכנס פנימה להן, שמא הן עומדות על השטח המקודש, או סמוך לו ביותר.

שטח הר הבית דהיום גדול מהשטח המקורי

והנה, במשנה אמרו שהחומות שהקיפו את הר הבית היו באורך ת"ק אמה על רוחב ת"ק אמה, ואילו החומות דהיום מקיפות שטח רחב הרבה יותר: הכותל המערבי - 489-488 מטר, הכותל המזרחי - 466-465 מטר, הכותל הצפוני - 315 מטר, והכותל הדרומי - 281 מטר¹⁰¹.

101. מספרים אלו לקוחים מתוך הספר 'הבית השני בתפארתו' (פרק א', עמ' כ"ה), ומתוך מאמרו של הרב זלמן קורן 'חצרות בית ה'" (בתוך קובץ 'שם עולם', עמודים 235 ו-252), ושם בהערה (עמ' 235) כותב שיש בזה הבדל מועט בין החוקרים, ועיקרו תלוי בשאלה מנין מתחילים למדוד. והגר"ש גורן (הר הבית, פרק ט"ז, עמ' 172-171) מסר את תוצאות המדידות של חיל ההנדסה: כותל מזרחי - 452.25 (או: 450) מטר, כותל מערבי - 478 (או: 475) מטר, כותל צפוני - 305.75 (או: 302.5) מטר, וכותל דרומי - 277.75 (או: 275) מטר. ועיין עוד שם עמ' 173-172 ובעמודים 180-178 שמביא מידות אחרות מהחוקר הנכרי קונרד שיק, ומידות נוספות.

עובדה זו מחייבת להניח שלפחות חלק מן החומות דהיום הינן חומות חדשות. והעובדה ששטח ההר כיום גדול יותר מת"ק על ת"ק מסייעת גם להנחה שהחומות החדשות ניבנו מחוץ לשטח המקודש, ולכן הגדילו את שטחו. אולם, באופן עקרוני אפשר להסביר שלפחות חלק מן החומות נבנו גם מבפנים, וגרמו לכל שטח ההר 'לזוז' פנימה.

לפיכך, יש לבדוק בכל צד בפני עצמו, אם יש אפשרות להניח שהחומה הבנויה שם היא חומה פנימיות יותר והיא עומדת בתוך השטח המקודש, או שברור שהיא עומדת במקומה המקורי או עכ"פ מחוצה לו.

ב. הכותל המערבי

הכותל המערבי דהיום הוא כותל הר הבית

לגבי הכותל המערבי דהיום אין כל ספק שהוא כותל הר הבית, ולא כותל העזרה. ההוכחה הפשוטה לכך היא, שאורכו של הכותל גדול בהרבה מקל"ה אמה של כותל העזרה. ואע"פ שהוא גדול יותר גם מת"ק אמות של הר הבית, אין כל קושי לומר שבמשך הדורות האריכו את הכותל הנ"ל והקיפו שטח גדול יותר מהר הבית¹⁰².

מסורת ישראל להתפלל בסמוך לכותל המערבי

מלבד זאת, ישנה מסורת ארוכת שנים, שהיו נוהגים להגיע סמוך לכותל המערבי הנ"ל להתפלל שם. עדויות אלו הובאו באריכות בספר 'חצרות בית ה' (עמ' 239 ואילך), ושם מסיים:

נוהג עתיק זה להתקרב אל הכותל המערבי, מורה בבירור שאינו כותל היכל, ולא כותל העזרה, אלא כותל הר הבית.

וכן הניח הגאון ר' צבי פסח פראנק (מקדש מלך, עמ' קל"ח), שמסורת זו מוכיחה שהכותל המערבי הוא כותל הר הבית:

102. ועיין ב'חצרות בית ה' (עמ' 236) שהסביר מדוע א"א לומר שזהו כותל העזרה שהוסיפו עליו. ע"ש. והוסיף להביא שם גם ראיות מן השטח הטופוגרפי.

אולם הרי מקובל אצלנו משנות דור, שעומדים שם בתפלה, ואם היה כותל העזרה, הרי גם מחוץ להכותל אסור לעמוד וליכנס להר הבית כל טמא בטומאה היוצאת מגופו...

וכן כתב הגאון ר' משה פיינשטיין לתמוה על מנהגו של הגרי"ז שלא להתקרב לכותל המערבי, ולהוכיח שכותל זה הוא כותל הר הבית (אגרות משה, או"ח, ח"ב, סי' קי"ג):

ואולי אינו ברור כ"כ איזה כותל היא, אם היה קבלה ברורה שהוא כותל מערבי של הר הבית או כותל העזרה שאחורי בית הכפורת... ואולי זהו טעם הגאון רי"ז מבריסק זצ"ל שאמרו עליו שלא הלך אל כותל המערבי מחשש טומאה. אבל אני תמה, כי מקום שמתפללין שם הוא ודאי קבלה מדורות רבותינו הראשונים שמותר לילך לשם, ואיך שייך לחלוק עליהם.

ואכן בספר כפתור ופרח (פרק ו) הניח בפשיטות שכל הכתלים שאנו רואים היום הם כותלי הר הבית, ובכללם הכותל המערבי:

מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית... וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום, **וכן ניכר שער הקיפניוס למערב**, שער הצפון שהוא הטדי אינו ניכר שאותו צד נחרב.

בית רידב"ז - הרדב"ז סובר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה

ואולם מתשובת הרדב"ז הידועה (ח"ב סי' תרצ"א) עולה שהבין שהכותל המערבי הוא כותל העזרה. וזו לשונו:

ואם העליות הם בצד צפון, צריך לשער מכותל מערבי לצד המזרח באורך קפ"ז אמות, כל העליות הבנויות באורך זה הם בנויות על אורך העזרה ממזרח למערב, וכל העליות הבנויות חוץ מאורך זה לצד מזרח או לצד מערב אינם בכלל האיסור.

כלומר, העולה להר הבית מצד צפון, אסור להכנס בכל קפ"ז אמות שבין הכותל המערבי ומזרחה, משום שזהו שטח העזרה. ומבואר שהניח שהכותל המערבי הקיים היום הוא כותל העזרה. ואכן בשו"ת בית רידב"ז (מסלוצק, סי' ל"ח) כתב שהרדב"ז "החליט" ש"הכותל הזה הוא כותל העזרה, ולא כותל של הר הבית כמו שאומרים העולם".

מקדש מלך - הרדב"ז מסכים שהכותל המערבי הוא כותל הר הבית

ואולם לכאורה, לפני כן כתב הרדב"ז דברים סותרים, דזו לשונו (מספר שורות קודם):

מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב, או הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב, צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחד עשר אמה, שכך היה בין כותל מערבי של העזרה לכותל ההיכל ועובי הכותל, כי הכותלים נתקדשו.

ומכאן משמע שהכותל המערבי הקיים אינו כותל העזרה, שהרי התיר להכנס פנימה ממנו, עד שיעור י"א אמה מן הכיפה, ששם עמד כותל העזרה.

ובספר מקדש מלך לגרצ"פ פראנק (עמ' קל"ח) הניח בפשטות שהרדב"ז מסכים שהכותל המערבי דהיום אינו כותל העזרה, דברור היה לו שהרדב"ז לא יחלוק על מנהג ישראל להתקרב עד הכותל הנ"ל, וטרח להסבירו באופן שלא יסתור מנהגן של ישראל, ודבריו נראים מוכרחים בדעתו:

וצריכין אנו ע"כ לפרש דברי הרדב"ז באופן שלא יסתור מנהגן של ישראל, וע"כ הא דכתב לשער מכותל מערבי לצד מזרח קפ"ז אמות שזה הוא רק שטח העזרה בלבד, י"ל דאינו מכוון על כותל מערבי זה שאנו רואים עכשיו, אלא כונתו לדבריו הקודמים, שבתחילה ישער י"א אמה ויותר מהאבן שתיה שבמקום זה היה כותל מערבי של העזרה, ולאחר שישער איה מקום כותל מערבי של העזרה, ישער שוב ממקום הכותל המשוער קפ"ז אמות... אלא ודאי גם הרדב"ז ס"ל דכותל מערבי דנן הוא גבול כותל מערבי של הר הבית, דלא כהרדב"ז ז"ל.

דיון בתשובה נוספת של הרדב"ז

ועוד יש לדון בדעת הרדב"ז מדבריו בתשובה תרמ"ח:

שאלת ממני אודיעך דעתי, במי שאנסוהו ליכנס לבית המקדש לעשות איזו מלאכה והגיע זמן תפלה ונמצא עומד בין כותל מערבי ובית קדש הקדשים, כיון שאמרו ז"ל לא זזה שכינה מכותל מערבי, ומקום בית קדש הקדשים אין שם שכינה - לאי זה צד יהפוך פניו?

תשובה: דרוש וקבל שכר יש בתשובה זו. מ"מ דעתי הוא שיהפוך פניו אל קדש הקדשים ככל שאר המתפללים, כי אף על פי שאמרו לא זזה שכינה מכותל מערבי, ראש הכותל גבוה כמה אמות נמצא שהיא חולקת רשות לעצמה, ואף על פי שיהיו אחוריו אל הכותל לית לן בה. ומקום בית קדש הקדשים אפילו בחרבנו, בקדושתו הוא עומד. ותו דהא אמרינן נמי שכינה בכל מקום.

ותו דלא אוכל לצייר שתהיה השכינה מצויה בזמן הזה בכותל מערבי בין טומאת העכו"ם, ומה שארז"ל לא זזה שכינה מכותל מערבי דומה למה שאמרו שכינה במערב, רוצה לומר במערבו של עולם, וצד מערב נקרא כותל מערבי. ומה שאמרו ז"ל לפיכך לא חרב כותל מערבי כדאיתא במדרש שיר השירים על פסוק "הנה זה עומד אחר כתלנו", לפי שכותלי בית המקדש מכוון כנגד עולם העליון, ו**כותל מערבי מכוון כנגד השכינה, ולכן לא חרב עד היום הזה**. תדע שגם בזמן שב"ה קיים השכינה במערב הייתה, ואפ"ה מי שהיה עומד בבית החליפות אחורי קדש הקדשים ב"א אמה שבין כותל מערבי לאחורי קדש הקדשים, היה צריך להפוך פניו אל קדש הקדשים ואחוריו אל כותל מערבי, השתא נמי לא שגא ויתפלל לצד שמתפללים כל ישראל, כיון שהוא גבוה הרבה אין לחוש, ואפי' בזמן הזה שהבית ביד עכו"ם.

מכאן ברור שהכותל המערבי הוא "כותל בית המקדש", דהיינו כותל העזרה. אלא שלא מספיק ברור אם הרדב"ז דיבר על הכותל הקיים היום. מצד אחד דיבר על ה"זמן הזה שהבית ביד עכו"ם", וכן על הכותל ש"לא חרב עד היום הזה".

אך מצד שני לא ברור שהוא דיבר על הכותל המערבי שאנו מכירים, ואולי דיבר על כותל אחר העומד בהר הבית (או שעכ"פ עמד בזמנו). וקצת ראייה לדבר, ממה שהבין שהלכה זו אינה מעשית ואינה אלא בבחינת 'דרוש וקבל שכר'. ולכאורה תימה, הלא הוא כתב שמותר לעלות להר הבית, ולהכנס לפניו מן הכותל המערבי עד י"א אמה מן הכיפה, וא"כ הלכה זו מעשית ביותר, ונפק"מ כיצד יתפלל מי שעלה להר הבית בין הכותל המערבי לכיפה. אלא ודאי כוונתו למי שנאנס ונכנס לבית המקדש (כפי שמוזכר בשאלה), דהיינו לפניו מכותל מערבי אחר, שהוא הוא כותל העזרה¹⁰³.

ובזה מיושבת גם תמיהה גדולה על דברי הרדב"ז, שלכאורה דבריו סותרים מיניה וביה, שכן בתשובתו הקדים לבאר ש"הדבר ברור... בלי ספק" שהאבן הנמצאת תחת הכיפה (ה'צברה) היא אבן השתיה, וא"כ לא יתכן כלל שהכותל המערבי הוא כותל העזרה, שהרי אמור להיות ביניהם רק י"א אמה, בעוד שבפועל המרחק

103. ומכאן תשובה לדברים החד-משמעיים של הרב קורן שליט"א (חצרות בית ה', עמ' 244): "הרדב"ז בתשובותיו מזהה בבירור את הכותל המערבי בכותל המערבי של העזרה. דבר זה משתמע **במפורש** מדבריו בתשובה תרמח... מתוך לשונו **אין מקום להסתפק** באשר לזיהוי הכותל בדבריו לפי דעתו". וכאמור, יש מקום גדול להסתפק בכך, ואף הדעת מכרעת שהבין שאין זה כותל העזרה אלא כותל הר הבית. ובדברינו הנ"ל מיושבת תמיהת הרב קורן (עמ' 246) על הסבר הגרצ"פ בדעת הרדב"ז, ואכמ"ל.

גדול הרבה יותר¹⁰⁴. ולפי דברינו יש לומר שהרדב"ז דיבר על כותל מערבי אחר שעמד בהר הבית, לפניו מן הכותל המערבי המוכר לנו, שאינו אלא כותל הר הבית גם לשיטת הרדב"ז.

הרדב"ז מסכים ש'שער הכותנה' אינו בכותל העזרה

והגר"ש גורן (הר הבית, פרק כ', עמ' 226) לא הסכים לקבל את ההנחה שלפני הרדב"ז היה כותל מערבי אחר, משום שלהבנתו מפורש בדברי הרדב"ז ש'באב אל קאטנין' (שער הכותנה) נמצא בחומת העזרה. ובלשונו:

בתשובת הרדב"ז ברור שהוא מזהה את הכותל המערבי שלפנינו כחומת העזרה המערבית... כי הרי הוא מדבר על באב אל קאטנין שבדאי הוא אחד משערי הכותל המערבי של הר הבית, והרדב"ז כותב שבאב אל קאטנין הוא בחומת העזרה, ואין בינה לקדש הקדשים אלא י"א אמה... ומלשונו קשה להבין שכוונתו לכותל מערבי אחר שהיה קיים בימיו ונהרס אחרי כן... אלא כוונתו לכותל המערבי שלנו.

אולם במחילה, הגר"ש גורן לא דקדק כראוי בדברי הרדב"ז, שהרדב"ז לא כתב שאין בין באב אל קאטנין עד הכיפה "אלא" י"א אמה, דאז באמת היה מפורש שהוא מבין שהכותל שלפנינו הוא חומת העזרה. אלא הרדב"ז כתב שיש משער הכותנה עד הכיפה "יותר" מ"א אמה. ומזה מפורש להיפך, שהכותל שלפנינו אינו חומת העזרה, דא"כ היה צריך להיות בינו לבין הכיפה "בדיוק" י"א אמה, ולא יותר מכך. ועוד, שכאמור הרדב"ז בא לומר שניתן לעלות דרך שער הכותנה

104. ומה שכתב הרב קורן (עמ' 250) שהרדב"ז לא ידע כראוי את המרחק בין הכיפה לכותל, משום "שמנקודת המבט אשר הוא ראה ממנה את הכותל המערבי ואת כיפת הסלע אי אפשר להבחין במרחק האמיתי שביניהם, אלא נראה כאילו נמצא הכיפה ממש מאחורי הכותל", הוא תמוה מאד מאד, דלא יתכן כלל שהרדב"ז היה כותב תשובה הלכתית בנושא מורכב כזה מבלי לדעת את שיעורי המרחק האמיתיים. ועוד שמתשובתו ניכר שאע"פ ש"מפות או צילומי אור ודאי לא היו לנגד עיניו של הרדב"ז", מ"מ עיניים היו לו, וברור שהוא לא פסק תשובה זו עד שלא ראה בעיניו את המציאות, וכפי שמבואר להדיא בדבריו שעבר בעצמו בכל שערי הר הבית ושיער את המרחק ביניהם לכיפה, וכדבריו: "שיערתו שאין בכל הפתחים יותר קרוב לכיפה מאותו הפתח הקטן אשר משמאל לבאב אל קאטנין (שער מוכרי הכותנה)". וכידוע, שער הכותנה הוא השער הניצב ממש מול כיפת הסלע, וכל העומד שם רואה בברור את המרחק הגדול בין הכותל המערבי לכיפת הסלע. ובסיום תשובתו חזר וכתב שראה בעיניו, והתייעץ עם מומחי אומדן: "שוב ראיתי, וכן אמרו לי בני אדם היודעים לשער, שאין לך פתח ולא עלייה שלא תהיה רחוקה מהכיפה כפי השיעור אשר כתבת". ואם כן, דברי הרב קורן תמוהים ודחויים.

ואין צורך לחשוש, משום שיש בינו לכיפה יותר מי"א אמה, ושוב מוכח דסבירא ליה שאין זה כותל העזרה.

ג. הכותל המזרחי

הכותל המזרחי הוא כותל הר הבית

גם בצד מזרח ברור שהחומה אינה עומדת בתוך השטח המקודש, שהרי החומה עומדת בסמוך לשיפוע ההר, ומתחתיה עובר נחל קדרון, הוא עמק יהושפט. ועוד, שהיא ארוכה בהרבה מרוחב חומת העזרה (קל"ה אמות).

וכן הוכיח ה'כפתור ופרח' (פרק ו'), והביאו להלכה בספר פאת השלחן (הלכות ארץ ישראל, פרק ג', הלכה י"ב), ותימצת את דבריו:

מה שאנו רואים היום בזמנינו זה מהכותלים העומדים במזרחה של ירושלים נגד הר הזיתים, הם כותלי הר הבית. שהרי מאלו הכותלים שהם שפת הר המוריה של מזרחו, אינו עד עמק יהושפט אלא חמשים אמה או פחות, ואם היו מהעזרה או מהחיל היה צריך לישאר הרבה עד תשלום הר הבית שהיה ת"ק אמה על ת"ק, ושל עזרה לא היה רק קפ"ז על קל"ה, וגם כותל המזרחי יותר הרבה מן קל"ה אמה. אלא הם של הר הבית.

פאת השלחן - יתכן שהחומה המזרחית מחודשת ופנימית יותר

ושם בהערה (כ"ו), אחר אריכות דברים, סיים ה'פאת השלחן':

וצריך לשקול הדבר, כי אולי חידשו זו החומה, כמו שאומרים שכתוב עובדא דנבנה ע"י תקיפי יהודי מאנשי שפניא שמצאו חן בעיני המלך וקיצרו ועשו החומה במקום חדש, דמשמעות שחומת הר הבית הייתה בסוף שיפועו, כמ"ש במידות פ"ב (מ"ג) [צ"ל: מ"ד] ופ"ק דיומא טז. וברש"י שם.

ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ה, סי' א', אות ט') ובשו"ת ציץ אליעזר (ח"י, סי' א', אות ס"ד) למדו מדבריו לאסור את העליה להר מהצד המזרחי, מחשש שמא חומה זו פנימית יותר מחומת הר הבית המקורית, ואולי היא נמצאת בתוך השטח המקודש. וזו לשון הצי"א:

יוצא לנו מדברי הפאת השלחן, שיש מקום לחשוש שהחומה שלפנינו מצד מזרחית היא חומה מחודשת, וחומת הר הבית האמיתית נמשכה הלאה עד סוף שיפוע ההר.

אין ללמוד מרש"י שהחומה הייתה בשיפולי ההר

ומקור דברי ה'פאת השלחן' שכותל הר הבית המקורי היה בשפת ההר, הוא מדברי רש"י (יומא טז. ד"ה חוץ) על המשנה במידות (פ"ב מ"ד) "כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים, חוץ מכותל מזרחי":

חוץ מכותל מזרחי - הוא התחתון **לרגלי הר הבית**, שבו נכנסין לחיל שלפני עזרת נשים, ומן החיל נכנסין לעזרת נשים, ומעזרת נשים לעזרה הגדולה.

ויש להוסיף שכדברים אלו כתב רש"י גם בפירושו לברכות (נד.) על דברי הגמרא "לא יקל אדם את ראשו כנגד שער המזרח":

כנגד שער מזרחי - חוץ להר הבית אשר **בחומה הנמוכה אשר לרגלי הבית במזרח**, לפי שכל השערים מכוונים זה כנגד זה, שער מזרח, שער עזרת נשים, ושער עזרת ישראל, ופתח האולם וההיכל, ובית קדשי הקדשים בימי מקדש ראשון, כשהיה אמה טרקסין.

אולם פשוט וברור שרש"י לא התכוון לומר שכותלי הר הבית היו למרגלות הר הבית ובתחילת שיפועו, שהרי הגמרא (יומא, שם) מפרטת את כל הפרשי הגבהים בין הר הבית לעזרת הנשים, ולעזרת ישראל, ולאולם וההיכל, ומתבאר מדבריה שהפרש הגובה בין הנקודה הנמוכה ביותר של חומת הר הבית לנקודה הגבוהה ביותר של האולם וההיכל הייתה כ"ב אמות¹⁰⁵. וברור אם כן שחומת הר הבית לא הייתה בנויה בשיפולי ההר, שהרי גובה ההר הוא 60 מטר, וההיכל עמד בפסגתו. אלא ודאי כוונת רש"י לומר שהכותל המזרחי הוא הכותל התחתון ביותר מתוך כל הכתלים שהיו בהר הבית, והוא הקרוב ביותר לרגלי הר הבית. אך אין כוונתו לומר שהוא היה בנוי ממש ברגלי הר הבית.

וכן הוכיח בפשטות הרב זלמן קורן (חצרות בית ה', עמ' 253):

105. זהו לפי דרכו של הרמב"ם (הל' בית הבחירה פ"ו ה"ה): "נמצא גובה קרקע ההיכל על קרקע שער המזרח של הר הבית - שתים ועשרים אמות". אך לפי רש"י וראשונים נוספים, הפרש הגובה הגיע לכ"א אמות בלבד.

ואולם אם פירוש זה נכון (=שחומת הר הבית הייתה למרגלות ההר), נמצא שההר כולו אינו אלא גבעה בגובה כ"ב אמות בלבד, כפי שעולה מן המשניות העוסקות בהפרש הגבהים בין הר הבית לבין קדש הקדשים. וקשה מאד לחשוב, כי לזאת יקרא הר.

ומלבד הקושי העיוני בזה, ישנו קושי מציאותי, הסותר לחלוטין פירוש זה. כי באמת תחתית עמק יהושפט נמוכה בשישים מטר ויותר מתחת לפסגת הר המוריה, ועל כל פנים הרבה יותר מאשר עשרים ושתיים אמות. ואם כן, בהכרח צריך לומר כי חומת הר הבית לא הקיפה את כל שטח הר הבית אלא את פסגתו בלבד.

וכבר הזכירו האחרונים את המובא בפסקי תוס' (מידות, ס"ה ה'), שהר הבית היה גדול יותר מת"ק על ת"ק אלא שהחומה הקיפה רק חלק מסויים ממנו. וממילא למדנו כדברינו, שהחומה לא הייתה למרגלות ההר, ולא הקיפה את כל ההר, אלא הייתה גבוהה יותר, והקיפה רק חלק מסויים מן ההר.

החשש של הפאת השלחן נדחה

מכל האמור למדנו, שחששו של ה'פאת השלחן' נדחה. ובכל אופן ראוי לציין, שמדבריו נראה שלא חשש כ"כ למעשה, שהרי כאמור, בגוף ההלכות פסק בפשטות כדברי הכפתור ופרח שהחומה המזרחית היא חומת הר הבית, ואף האריך להביא ראיותיו. ורק בשולי ההערה כתב שיש "לשקול הדבר". וע"פ הנ"ל נראה שאין סיבה לפקפק בדבר.

ד. הכותל הדרומי

כפתור ופרח - הכותל הדרומי הוא כותל הר הבית

הבאנו לעיל את דברי ה'כפתור ופרח' (פרק ו'), שהבין שהכותל הדרומי שלפנינו הוא כותל הר הבית:

מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית... וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום...

דעת הרדב"ז - הכותל הדרומי הוא כותל העזרה

ומדברי הרדב"ז (ח"ב, סי' תרצ"א) מובן דסבירא ליה שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה. דזו לשונו:

ולענין הרוחב, כבר ידעת כי רוחב העזרה מצפון לדרום הם קל"ה אמה, וכבר הנראה לעין כותל הדרום במקומו הראשון הוא, שהרי העומד בקרן דרומית מזרחית רואה כי משם לצד דרום הוא עמק יהושפט ולא הייתה העזרה נמשכת לצד דרום אלא עד שם. גם כי אבני היסוד ההוא הם אבנים גדולות, מורה שהוא בניין קדמון. וא"כ סוף בניין הנקרא מדרש שלמה לצד הדרום הוא סוף העזרה. אלא שהוא חוץ מקפ"ז אמה אשר ממזרח למערב, והוא מכלל הר הבית, ועד היום בנוי כיפין על גבי כיפין. מ"מ למדנו כי הכותל ההוא בעצמו היה כותל העזרה אשר לצד דרום. וא"כ צריך לשער, אם העליות אשר כנגד כותל זה לצד צפון רחוקים מכותל זה קל"ה אמה, אינם בכלל העזרה.

תמיהות על דברי הרדב"ז

ואולם, דברי הרדב"ז קשים מאד, שכן הוכחתו שכותל זה הוא כותל העזרה היא ממה שאנו רואים שדרומה משם הוא עמק יהושפט, ואין חומה דרומית יותר. אך כזכור המשנה אמרה שרוב השטח הפנוי של הר הבית הוא בדרום העזרה, ויוצא שהחומה הדרומית ביותר אינה חומת העזרה אלא חומת הר הבית. וכעין זה תמה הגר"ש גורן (הר הבית, פרק כ, עמ' 224):

דברים אלו של הרדב"ז מרפסן איגרי, ואין להם מובן. כי איך ייתכן לקבוע שהכותל הדרומי של הר הבית התוחם את עמק יהושפט הוא כותל העזרה...

ועוד תמהו האחרונים על הרדב"ז, שהוא סותר עצמו, שתחילה כתב שאין ספק שהסלע שתחת הכיפה הוא אבן השתיה, וא"כ המרחק בינו לבין כותל העזרה הדרומי צריך להיות בערך 70 אמה (בהנחה שאבן השתיה עמדה פחות או יותר באמצע קדש הקדשים), אך אנו יודעים שהמרחק בין הכותל הדרומי לכיפת הסלע עולה על כך בהרבה (243 מטר). וכן כתב, למשל, הגר"ש גורן (שם, עמ' 225):

התמיהה מחמירה ביותר לאור הקביעה החד משמעית של הרדב"ז בתחילת התשובה, שאין ספק כי האבן הזאת אשר תחת הכיפה היא אבן השתיה אשר עליה היה הארוןבבית קדש הקדשים... והרי המפות שלנו קובעות שבין כיפת הסלע לחומה הדרומית של הר הבית... מפרידות 419.8 אמה, שהם 243.5 מטר.

איך ייתכן להזיז את חומת העזרה וההיכל ואת קדש הקדשים, בו אבן השתיה, רדומה, מרחק רב כזה ממקום כיפת הסלע... זה מדהים ותמוה¹⁰⁶.

ר"ש - שערי חולדה הן שערי עזרת נשים

ובשו"ת ציץ אליעזר (שם, אות ס"ג) עורך עוד לדברי הר"ש על מסכת מידות (פ"א מ"ג), שחמשת השערים המוזכרים במשנה, ובכללם שערי חולדה, אינם שערי הר הבית אלא שערי עזרת נשים:

חמשה שערים היו להר הבית - לחומת עזרת נשים המקפת כל ההר לפניו מן החיל.

ולפי זה יוצא, שהכותל הדרומי, שהכפתור ופרח העיד ששעריהם הם שערי חולדה, אינו כותל הר הבית אלא חומת העזרות, וכדברי הרדב"ז. וכך כתב הצי"א:

יש להוסיף, דלו אפילו נכונה ההשערה שישנם סימנים מוכיחים שבחומה הדרומית שכיום היו שני שערי חולדה... מ"מ אין לקבוע אפ"ה מזה שתמה שם חומת הר הבית. דראה זאת הבחנתי, דהר"ש בפ"ק דמדות מ"ג מבאר דז"ש במשנה חמשה שערים היו להר הבית שני שערי חולדה מן הדרום וכו', הכוונה לשערים שהיו לחומת עזרת נשים המקפת כל ההר לפניו מן החיל ע"ש, ויוצא איפוא לפי"ז שלצד דרום היה משוך מחוץ לשערי חולדה עוד כעשרים אמה שהיה שייך לשטח הר הבית.

דברי הר"ש תמוהים, ואולי יש בהן טעות סופר

אולם, דברי הר"ש תמוהים, שהרי במשנה אמרו להדיא שאלו הן שערי הר הבית ולא שערי עזרת נשים ("חמשה שערים היו להר הבית"). ועוד שלפי דבריו לא מובן מדוע המשנה לא מנתה ופירטה את שערי הר הבית¹⁰⁷.

ובספר עזרת כהנים (פ"א מ"ג, בני יוסף, סוד"ה ועליו שושן הבירה צורה, עמ' קצ"א) היקשה עוד, כיצד כתב הר"ש שחומת עזרת נשים הייתה מקפת את כל ההר, דהלא הייתה רק קל"ה אמה על קל"ה אמה, שאין זה אלא חלק קטן מכל ההר שהיה ת"ק על ת"ק. וכתב דודאי יש טעות סופר בלשונו, ויש לגרוס "הר הבית" במקום

106. ובשו"ת ציץ אליעזר (ח"י סי' א', אות ס"ג) הציע דשמה לרדב"ז היה חשבון אחר לגודל האמה. וזהו דוחק, דא"כ היה לו להחמיר הרבה גם בצד מזרח ומערב, אך כידוע הרדב"ז הקל מאד בצדדים אלו.

107. ואף שלפי שאר הפרשנים יוצא שהמשנה לא מנתה את שערי עזרת נשים, יש לומר שלא היה לה אלא שער אחד במזרח. וצ"ע.

”עזרת נשים“. ואע”פ שגם בהמשך דבריו, לענין השער המזרחי, חזר הר”ש וכתב שמדובר בשערי עזרת נשים, כתב ב’עזרת כהנים’ שמפני מיעוט הלימוד במסכת מידות נשתבשה שם הגירסא פעמיים.

וזו תמצית לשונו:

ודע דבהרר”ש ז”ל כאן במשנה זו יש טעות סופר בשני מקומות: א- בד”ה חמשה שערים כתב וזה לשונו: ”לחומות עזרת נשים המקפת כל ההר“ וכו’ עכ”ל, וצריך לומר לחומת הר הבית, דהרי בהר הבית עסקינן במשנה זו, ועוד דחומת עזרת נשים אין מקפת כל ההר...

ב- לקמן בד”ה שער המזרחי כתב גם כן ”שבחומת עזרת נשים“, והוא גם כן טעות סופר, וגם כן צריך לומר בהר הבית. ומפני מיעוט הלימוד וההגיון במסכת זו, נשתבשה הגירסא בפירוש הרר”ש ז”ל.

אין ספק ששערי חולדה הן שערי הר הבית

ובאמת כל הראשונים והפרשנים הבינו את המשנה כפשוטה, שחמשה שערים אלו הם שערי הר הבית. כן פירשו, למשל, הרמב”ם (פיה”מ, והל’ בית הבחירה פ”ה ה”ב), הרא”ש (על מידות, שם), הרע”ב, תפארת ישראל, ועוד רבים. ולכן נראה שאין שום מקום לחשוש שמא שערי חולדה הן שערי עזרת נשים ולא שערי הר הבית¹⁰⁸.

צי”א - יש לחשוש שהכותל הדרומי נמצא בתוך השטח המקודש

וה’ציץ אליעזר’ (שם, אות ס”ד) המשיך להעלות חששות בקשר לצד הדרומי, דשמא יש לומר שהחומה דהיום אינה החומה המקורית אלא היא חומה חדשה פנימית ויותר מן החומה המקורית (כשם שה’פאת השלחן’ העלה לחשוש בצד מזרח). והוסיף הצי”א

108. ובמסכת מנחות (צח). ציטטה הגמרא את משנתינו, וכתב שם רש”י: ”בשושן הבירה - חדר אחד היה בנוי על שער המזרחי של עזרה, ומצוייר כתבנית שושן הבירה“. ודבריו צריכים עיון, שהרי במשנה מבואר ששושן הבירה הייתה מצויירת על שער המזרחי של הר הבית, ולא על השער המזרחי של העזרה שהוא שער ניקנור. ובעזרת כהנים (שם) כתב שגם בדברי רש”י הנ”ל נפלה טעות סופר, ויש לגרוס: ”שער המזרחי של הר הבית“. ובמסכת תמיד (פ”ה מ”ו) שנו: ”וראש המעמד היה מעמיד את הטמאים בשער המזרח“, ונחלקו הראשונים באיזה שער מדובר: רש”י (פסחים פב. ד”ה ראש המעמד) פירש שהכוונה לשער המזרחי של הר הבית, והתוס’ (שם, ד”ה היה) כתבו שר”י פירש דמייירי בשער המזרח של עזרת נשים. אך אין מכאן ראייה למשנתנו, שלא ברור שהמשנה בתמיד דיברה על אותו שער המדובר במידות.

שבחפירות הארכיאולוגיות בצד דרום (ומזרח) גילו שיירי חומות, וממצאים אלו מגבירים את החשש שמא החומות דהיום הן חומות פנימיות. וכך כתב:

והתחשבותי, דיתכן להזהירות שנהררים מללכת במקומות ידועים גם מאחורי החומה, הוא זה גם בגלל דברים הנאמרים בזה בספר פאת השלחן... דמדי דברו על החומה המזרחית של הבית כותב בלשון זה: 'וצריך לשקול הדבר כי אולי חידשו זו החומה'... וא"כ כזה החשש יש לחשוש גם בצד הדרומי, שחומת הר הבית היה מגיע נמי עד סוף השיפוע שהוא חומת העיר שלפנינו, וזוהי אולי איפוא הסיבה להזהירות שהרבה מאנשי ירושלים היו נזהרים מלהכנס בשטחים שמאחורי החומות האמורים.

ומעניין הדבר, שכעת החפירות שעושים הרי מוצאים באמת שיירי חומות מאחורי חומות אלה המזרחי והדרומי וכן"ל, וזה מחזק את מה שמסופר בפאת השלחן הנ"ז.

הטופוגרפיה מוכיחה שהכותל הדרומי הוא כותל הר הבית

אולם בספר חצרות בית ה' (פרק ג', עמ' 277-278) הציג תרשים טופוגרפי של הר הבית מכיוון דרום (המבוסס על החוקר וורן), שממנו רואים בברור שפסגת ההר המקורי, דהיינו פני הסלע, נמצאת באיזור כיפת הסלע וצפונה, ומקום הכותל הדרומי דהיום נמצא בהפרש גבהים ניכר (נמוך בכעשרים מטר מהפסגה). עובדה זו מוכיחה בעליל, שכותל הר הבית דהיום אינו כותל העזרה, אלא כותל הר הבית, שהרי קדש הקדשים עמד בפסגת ההר (כמבואר במסכת מידות פרק ב'), ולא יתכן שהכותל הדרומי של העזרה (שרוחבה רק 135 אמה) יהיה במרחק כה רב.

ובספרי ההסטוריה של יוסף בן מתתיהו¹⁰⁹ מוזכר שבתקופת הורדוס הרחיבו את שטח הר הבית מצפון ומדרום. ואמנם קשה לסמוך על דבריו להלכה ולהוכיח על פיו שהכותל דהיום אינו הכותל המקודש של הר הבית, אך דבריו מצטרפים למציאות הנראית בטופוגרפיה של הר הבית, המאמתת הנחה זו. וכפי שכתב הגר"ש גורן (הר הבית, פרק י"ז, עמ' 187):

אין זה מתפקידנו ליישב ולהסביר את אשר כתב יוסף בן מתתיהו, שאין לו הכרה הלכתית, וגם העובדות ההסטוריות שלו לעתים קרובות אינן מדוייקות. אנו אין לנו אלא מה שקבעה המשנה וחז"ל... אבל העובדה היא שבמציאות הטופוגרפית שלנו ישנה תוספת גדולה בהר הבית מן הצפון לדרום... שכנראה לא נתקדשה בקדושת הר הבית, ואינה כלולה בקדושת מחנה לוייה.

109. הובאו דבריו בספרו של הגר"ש גורן (הר הבית, פרק י"ז), ובספרו של הרב קורן (חצרות בית ה', עמ' 277).

וגם אם לא נרצה לקבל את ההנחה שהחומה הדרומית היום הינה מחוץ לשטח המקודש, מ"מ די בזה כדי לשלול את השערתו של הצי"א שחומת הר הבית המקודשת הייתה דרומית לחומה דהיום. ואם כן, גם אם נלך לחומרא, נוכל לעלות לשטח הדרומי ע"פ השיעור שהעלינו לעיל, שבו ודאי היה שטח פנוי מחוץ לעזרה, והוא מרחק של 100 מטר.

קביעת מקום אבן השתיה

א. הסתמכות על המסורת הערבית והיהודית

אבן השתיה עמדה בקדש הקדשים

המשנה (יומא פ"ה מ"ב) מתארת:

משניטל הארון, אבן הייתה שם מימות נביאים ראשונים, ושתיה הייתה נקראת, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות...

ומכאן למדנו שאבן השתיה, שממנה הושתת העולם (יומא נד:), עמדה בתוככי קדש הקדשים. וכן מבואר במדרשים שונים¹¹⁰, וכן הוא בזוה"ק (ח"א נח:):

'ושלמה ישב על כסא דוד אביו ותכון מלכותו מאד' - מאי שבחא דא? - אלא דאתקין אבן שתיה, ושוי עלה קדש הקדשים, וכדין ותכון מלכותו מאד.

110. למשל: מדרש תהלים, מזמור צא, ז בענין האבן אשר לקח יעקב אבינו: "חזר יעקב ללקוט את האבנים ומצאן אבן אחת, לקח יעקב את האבן ושם אותה מצבה בתוך המקום... מה עשה הקדוש ברוך הוא, נטל רגל ימינו, וטבע אותה עד עומק תהומות, ועשה אותה סניף לארץ, כאדם שהוא נותן סניף לכיפה. לפיכך נקראת אבן שתיה, ששם טבור הארץ, ומשם נפתחה כל הארץ, ועליה היכל ה', שנאמר והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלהים". ובפרקי דר"א (מהדו' חורב, פרק ט') בענין יונה הנביא: "הראהו (הדג ליונה) תחת היכל ה'... וראה שם אבן שתיה קבועה בתהומות, וראה שם בני קרח עומדין ומתפללין עליה, אמרו לו ליונה הרי אתה עומד תחת היכל ה' התפלל ואתה נענה מיד".

הצאחרא

במרכז הר הבית דהיום עומד לו 'שיקוץ שומם', הקרוי 'כיפת הסלע' או 'מסגד עומר'. כיפה זו, העשויה זהב, סוככת מעל סלע גדול הנקרא בערבית 'א-צאחרא' (האבן הנקובה). סלע זה אינו אבן תלושה, אלא אבן טבעית מסלעי ההר. אורכה (בין צפון לדרום) הוא בערך 17-15 מטר, רוחבה (בין מזרח למערב) בערך 13-12 מטר, ושיא גובהה הוא כ-2.5 מטר. תחת הסלע הנ"ל חצובה מערה ששטחה כ-7*7 מטר וגובהה כקומת אדם. באופן זה נראה הסלע כאילו רובו תלוי באויר.

המסורת היהודית המזהה את הצאחרא כאבן השתיה

מסורת ערבית ויהודית רבת-שנים מזהה לשון-סלע זה עם אבן השתיה, שעמדה בקדש הקדשים. מסורת זו אין לה שום מקור מוסמך במקורות חז"ל, ולא בדברי הגאונים והראשונים.

הרמז הראשון לכך¹¹¹, מצאנו בכתביו של הנוסע ר' בנימין מטודילה, שביקר בארץ ועלה לירושלים בשנת ד' אלפים תתקכ"ח (לפני כ-850 שנה), ושם כתב על מסגד עומר:

שם טמפלו דומינו, והוא היה מקום המקדש, ובנה עליו עומר אבן אל כטאב כיפה גדולה ויפה עד מאד, ואין מכניסין שם גויים שום צלם ולא שום תמונה, אלא שבאים להתפלל תפילתם. ולפני אותו מקום כותל מערבי, אחד מהכתלים שהיו במקדש בקדש הקדשים. וקוראים אותו שער הרחמים, ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכתל בעזרה.

ואולם, מלבד שר' בנימין הנ"ל לא כתב להדיא שהסלע היא אבן השתיה, אלא כתב רק באופן כללי שכיפת הסלע נמצאת ב"מקום המקדש", עוד העירו החוקרים שישנם כמה עניינים מבולבלים בדבריו. ראשית, הוא מציין ששערי הרחמים נמצאים במערב, בעוד אנו יודעים שהם עומדים במזרח. ושנית, הוא מזהה את הכותל המערבי ככותל העזרה, דבר שאינו מתקבל על הדעת, וכמו שהוכחנו לעיל. על זאת יש להשיב, אמנם, שאין כוונתו לכותל המערבי דהיום אלא לכותל אחר, שעמד בתוך תחומי הר הבית, וכפי שהערנו לעיל בדברי הרדב"ז.

111. את כל מקורות דלהלן דלינו מתוך מאמרו המקיף של הרב זלמן קורן (חצרות בית ה', פרק ה'). וע"ש שמביא ממדרש "נסתרות דרשב"י" ומזוהר חדש, המעידים שעתידים מלכי ישמעאל להשתחוות על אבן השתיה ולטמאה. אך דומני שאי אפשר לראות במדרשים אלו כמקור מהימן לזיהוי הצאחרא כאבן השתיה, הואיל ואין בהם עדות ישירה על הסלע הנמצא בפנינו.

מקור דומה, ובן אותה תקופה, הוא מדברי ר' פתחיה מרגנשבורג, תלמידו של ר' תם מבעלי התוספות, שנסע גם הוא לארץ ישראל בסביבות שנת ד"א תתק"מ, והוא כותב:

היכל נאה שם, שבנה מלך ישמעאלים, ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו: זקן אחד יש בינינו, שיודע מקום **היכל והעזרה**, ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים, ואמר: אני רוצה לבנות היכל, ולא יתפללו בו כי אם יהודים.

גם כאן לא מוזכר הסלע, אלא ההיכל הנאה של הישמעאלים, הבנוי על מקום ההיכל והעזרה.

מקור מובהק יותר, המזדהה בכירור את הסלע כאבן השתיה, מובא בכתבי הנוסע האלמוני תלמיד הרמב"ן (הובאו דבריו בנספחים לספר כפתור ופרת, בהוצאה החדשה, חלק ב', עמ' תמ"ו):

על אבן השתיה בנו מלכי ישמעאל בניין מפואר מאד, עשו אותו בית תפילה, ובנו למעלה מן הבניין כפה נאה מאד, **והבניין על בית קדשי הקדשים** ועל ההיכל.

וכמובן, ידועה עדותו של הרדב"ז בתשובותיו (ח"ב, סי' תרצ"א) שמדגיש מספר פעמים שאין ספק בדבר שאבן השתיה נמצאת תחת כיפת הסלע¹¹². ובלשונו:

...כי הדבר ברור שתחת הכיפה, שם אבן השתיה, בלי ספק, הנקרא אצלם אלסכרא... אין ספק כי האבן הזאת אשר תחת הכיפה היא אבן השתיה אשר עליה היה הארון בבית קדש הקדשים לצד מערב.

אחרונים נוספים הניחו בפשטות שהצאחרא היא אבן השתיה

ובדברי כמה מגדולי האחרונים מבואר שקיבלו בלי פקפוק את המסורת הנ"ל, והניחו בפשטות שהצאחרא היא אבן השתיה שעמדה במקום קדש הקדשים.

כן כתב הב"ח (א"ח, סי' תקס"א, אות ד') בשם ה'ליקוטים':

מצאתי בליקוטים: כשאדם בא לירושלים ורואה את **הקונה של בית המקדש שהיא עזרה**, אז חייב להשתחוות כנגדה ולקרוע את בגדיו, ולבכות ולהתאונן ולהתאבל ולדאג על חורבן בית המקדש ולבכות במרה ולקונן.

112. ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ה סי' א') כתב שהרדב"ז "לא החזיק את מקום האבן הנ"ל לאבן השתיה בודאי". אולם דבריו תמוהים, שהרדב"ז חזר פעם אחר פעם לומר ש"הדבר ברור", ו"אין ספק" שהסלע הוא אבן השתיה, ואיך נוכל לומר בדעתו שלא החזיק זאת כודאי. אתמהה.

וכן כתב בספר 'אלה מסעי' לר' משה חגיז (דף י"ב ע"א¹¹³):

ועינינו הרואות שחזיון נבואתו של רבי אלעזר בן ערך (בוהר חדש, פרשת ויצא) נתקיים כעת בעוונותינו הרבים, שהישמעאלים מכניסים מתייהם קודם קבורה על **אבן השתיה**, שהיא בכפת קודש הקדשים.

וכן הניח בשו"ת בניין ציון (לבעל הערוך לנר, סי' ב):

ועל כניסה במקום קדש הקדשים, שהוא המקום ששם עדיין אבן השתיה נראה, חייב מיתה בידי שמים.

וכן מבוואר מדברי הגר"א גוטמכר והגרצ"פ פראנק שדנו בשאלה אם ניתן לברר את מקום המזבח ע"פ אבן השתיה "הידוע גם היום ומקומו ניכר", וכפי שהובא ב'מקדש מלך' (עמ' קכ"ה):

והנה הגר"א מגריידיץ ז"ל העיר דיש לנו לברר מקום המזבח ע"י **אבן שתיה הידוע גם היום ומקומו ניכר**, וא"כ אפשר למדוד מאבן השתיה עד מקום המזבח.

אבל לענ"ד גם בזה אנו נכנסים לבית הספק, ונופלין בפלוגתא דרבוותא ארון וכפורת היכן היה עומד... ולפי"ז נפל כל ענין המדידה מאבן השתיה בבירא, ואנחנו לא נדע אבן שתיה זה אם הוא ממזרח בית קה"ק או ממערבו.

וכן ניתן ללמוד מדברי מרן ה'חפץ חיים' (ליקוטי הלכות, זבחים נה: ד"ה שלמים ששחטן):

נראה פשוט דעכ"פ אם על מקום ההיכל בנוי איזה בניין, כמו שמצוי היום בעוונותינו הרבים...

ומסתבר שכוונתו ל'מסגד עומר' הבנוי על מקום ההיכל.

המסורת היהודית נשענת על המסורת הערבית, וא"א להסתמך עליה

ואולם, נראה שקשה מאד להסתמך על מקורות אלו כקביעה הלכתית-ודאית לזיהוי סלע הצאחרא כאבן השתיה, ומשום שמסורת זו לא עברה איש מפי איש על ידי חכמי ישראל, אלא היא שאובה מן המסורת הערבית. כן עולה מדברי תלמיד הרמב"ן הנ"ל, שלפני ואחרי דבריו הנ"ל מוסיף שמועות והשערות רבות:

113. הציטוט לקוח מתוך שו"ת יחוה דעת (ח"א סי' מ"ג), משום שהספר אינו תחת ידי.

חומת העזרה מרובעת, **אומרים** שהוא שלש מאות ושישים אמה על שלש מאות ושישים אמה... והבניין ההוא אבנים גדולות... **יש אומרים** כי אותם האבנים מבניין עזרא...

לפני הבית לצד המזרח בניין על עמודים וכפה למעלה מן העמודים, **נראה** כי הוא מזבח החיצון אשר בעזרת ישראל. **ראינו הישמעאלים מתקבצים** שם ביום איד שלהם, כשלשת אלפים מקיפין לאותו המקום כמו מחול, להבדיל בין טומאה לטהרה כמו שהיו ישראל מקיפים המזבח בשביעי בחג.

ויש שם לפני הבית הגדול הקף ומה דקה ונמוכה, **דוגמא** לחומת עזרת ישראל... והנה יש מערות פתוחות מחוץ לחומת העזרה החיצונה, ונכנסות תחת הר הבית ונכנסין בהם עד כנגד אבן השתיה, **ואולי** הן המחילות שהיו מתחת בית המקדש.

וכן ניכר מתשובת הרדב"ז שנסמך הרבה על המסורת הערבית בדבר השינויים שאנו מוצאים בין אבן השתיה בזמן חז"ל (שהייתה בולטת רק ג' אצבעות מן הארץ) לבין המציאות של הצאחרא, וכך כתב:

וא"ת דהא תנן אבן הייתה שם מימות נביאים הראשונים ושתיה שמה גבוהה מעל הארץ ג' אצבעות ועליה הארון נתון, **ועתה שאלנו את פיהם ואמרו** שהיא גבוהה מקרקעית הכיפה ג' קומות, ואנו רואין מבחוץ שעולים לכיפה במדרגות הרבה.

כבר כתבתי על זה בתשובה, שקרקעית הבית חפרו אותו כמה פעמים לגלות היסודות, ולכן הוא נמוך הרבה ממה שהיה מקודם. תדע דהא תנן בכמה דוכתי שהר הבית היה גבוה מירושלם, והשתא הדבר הוא להפך.

עוד אמרו העכו"ם שיש תחת הכיפה מערה, ושהמלכים הראשונים רצו לדעת מה היה שם, ושלשלו בני אדם לתוכה ומתו, וסגרו אותה ומלאוה עפר, עד היום הזה אין אדם יודע מה יש שם. **וקרוב אצלי שנאמר להם או שמעו** שהארון גנוז שמה, ולפיכך היו חופרים אולי ימצאו אותו, ולכן הושפל קרקעית הבית ונתגלה אבן השתיה. **גם שמעתי** שהמלכים שעברו חפרו שם למצוא יסוד האבן הזאת ולא מצאו.

עיניך הרואות שהרבה מדברי הרדב"ז נשענים על שמועות ומסורות של הערבים. ואע"פ שבכל אלה הוא מציין שהן שמועות, ואילו לגבי זיהוי אבן השתיה הוא כותב ש"הדבר ברור בלי ספק", אעפ"כ נראה שגם זיהוי זה מבוסס על מסורת ערבית רבת-שנים.

ר"ע מברטנורה לא סמך על המסורת הערבית

וכן מבואר באגרת שכתב ר' עובדיה מברטנורא, שנכתבה בח' אלול שנת רמ"ח, 500 שנה לפני תשובת הרדב"ז:

גם חקרתי על אבן השתיה ששם היה הארון מונח. **ורבים אומרים** כי היא תחת כפה אחת יפה גבוה, אשר בנו הישמעאלים במקדש, וסגורה בתוך הכפה ההיא ואיש לא יבוא שמה, היינו על אבן השתיה, כי הכפה גדולה מאד.

ומכאן נראה בבירור שהרע"ב לא קיבל מסורת זו כודאית, אלא הציגה כמסורת עממית הנישאת בפי רבים.

רבים האחרונים שפקקו במסורת זו

גם החת"ס בתשובתו לר' עקיבא איגר (יו"ד, סי' רל"ו), מביא מסורת זו רק בתור שמועה עממית של הערבים:

ומ"ש מו"ח הגנ"י לבקש משרי ירושלים ליתן רשות להקריב, הוא קפדן גדול, כי ההוא אמר לבל יקרב שם מי שאינו מאמונת ישמעאל, כי שם נבנה בית עבודה שלהם, **ואומרים** שאבן שתייה באמצע הכיפה ההיא, ולא יקרב שם איש זר שאינו מאמונתם.

וכבר העיר הגר"ש גורן (הר הבית, פרק ט"ז, עמ' 174) שלא ניתן לקבוע הלכה ע"פ שמועות ומסורות ערביות, או אפילו יהודיות, שאינן ברורות וידועות. ובלשונו:

איך אפשר לסמוך על סיפורים עממיים ואגדות המסורות איש מפי איש ללא עדות נאמנה, כדי לקבוע את מקום המזבח!?

וכן כתב ה'ציץ אליעזר' (ח"י, סי' א', אות ס') בשם ספר 'עבודה תמה':

ובכלל הדבר אני אומר, דבודאי כדי לעשות מעשה לסמוך ע"ז הלכה למעשה, צריך ידיעה ברורה ועדות נאמנה ומסירה גמורה איש מפי איש, שיעידו על האבן השתיה עצמו כי הוא זה, דהיינו להראות באצבע על האבן בעיניו בכדי שיוכל למסור האב לבן. והרי בודאי שלא דרכה שם רגל יהודי יותר מאלף שנה, לא מיביעא מעת שבנו שם הישמעאלים בית תפילתם, שהוא ג"כ כמה מאות שנה שאי אפשר לדרוך שם רגל אדם שאינו מאמונתם, אלא אפי' קודם לכן...וכן העלו פוסקי הדור האחרון: מנחת יצחק (ח"ה, סי' א'), יביע אומר (ח"ה, יו"ד, סי' כ"ו), ועוד¹¹⁴.

114. ובספר דרך הקדש למהר"ח אלפאנדרי כתב: "והנה היום לא ידענו מציאות אבן

ה'כפתור ופרח' לא הביא מסורת זו

עוד תמוה, שאם מסורת זו אכן הייתה מסורת יהודית נאמנה, העוברת מדור לדור, הרי שהיה עלינו למוצאה גם בספרו הגדול של ר' אשתורי הפרחי, שלא חסך מאיתנו כל תיאור אפשרי בנושאי ארץ ישראל וירושלים, ובפרט בנושא הר הבית.

ולא עוד, אלא שמדברי הכפתור ופרח ניתן להוכיח שהצאחרא אינה אבן השתיה, שהרי הוא סובר שהכותל הדרומי הוא כותל הר הבית (כמובא לעיל), ומאחר והמרחק בין הצאחרא לכותל הדרומי הוא כ-243 מטר, נמצא שהשטח הפנוי מצפון לעזרה, קטן בהרבה מאשר השטח הפנוי ממערב לעזרה, דבר העומד בניגוד לדברי המשנה¹¹⁵.

וכן העיר בספר דברי יעקב (עמ' ס"ד), שאם הכפתור ופרח לא העיד על מסורת זו, ובפרט אם היא נוגדת את דבריו, הרי שיש בזה פקפוק גדול על אמינותה:

והנה, אם נכון ראייה זו מדברי הכפתור ופרח, הוא דבר חשוב מאד לדינא, מפני שהכפתור ופרח הוא מהראשונים, וקדם לרדב"ז. וביותר, שידוע שמלבד היותו מחשובי הפוסקים, הוא היה גם בקי גדול מאד בכל ענייני המקומות שבארץ ישראל. ואם לא סבירא ליה שמועה זו שהסלע הידוע הוא אבן השתיה, הוא פקפוק גדול במסורת זו.

השתיה הזאת כיצד היא עומדת, כי הגויים פיהם דיבר שוא, זה אומר ככה שהיא גבוה מן הארץ ותלויה באויר, וזה הפך התלמוד, עד ישקיף וירא ה' משמים תתגלה מלכותו עלינו", והבין הצי"א (שם) שגם הוא מפקפק בהנחה שהצאחרא היא אבן השתיה. אך הרב קורן העיר (חצרות בית ה', עמ' 305) שמלשון המהר"ח משמע שהוא מפקפק רק במציאות העמידה של אבן השתיה, שלגבי זה יש סתירה בין עדויות הגויים ובין המוזכר בתלמוד, אך אדרבא משמע מדבריו שברור לו שהסלע הנ"ל הוא אכן אבן השתיה. ויפה דייק בלשונו. 115. וכבר העיר כן הרב יחיאל שטרנברג, בנספחים לספר כפתור ופרח, חלק ב', עמ' ש"ו. והרב קורן (חצרות בית ה', פרק ה', עמ' 284 ואילך) חידש בדעת ה'כפתור ופרח', ששערי חולדה אינם השערים הקבועים בחומה הדרומית, אלא השערים העומדים בקצוות הצפוניים של המחילות המובילות מהכותל הדרומי לכיוון הר הבית. אולם לכאורה גם זה אינו מיישב, שכן עדיין נותרו מ'שערי חולדה' הנ"ל 155 מטר מדרום לצאחרא, שהם כ-350 אמה (תלוי בגודל האמה), ואם נפחית 70 אמה של רוחב חצי העזרה, יישארו בצפון 80 אמה. ואילו המרחק בין הצאחרא לכותל המערבי הוא 104 מטר, שהם לפחות 180 אמה, ואפילו אם נפחית 31 אמה של אמצע קודש הקדשים, ועוד י"א אמה של אחורי בית הכפורת, יישאר רווח גדול יותר במערב מאשר בצפון.

מדוע הנביאים הוצרכו להעיד על מקום המזבח?

ועוד העלו האחרונים שאלה נוקבת, לכאורה, שבגמרא (זבחים סב:) אמרו שהנביאים העידו לבוני בית שני היכן נמצא מקום המזבח:

אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן: שלשה נביאים (חגי, זכריה ומלאכי) עלו עמהם מן הגולה, אחד שהעיד להם על המזבח (שאפשר להוסיף עליו עד 60 אמה), **ואחד שהעיד להם על מקום המזבח**, ואחד שהעיד להם שמקריבין אף על פי שאין בית.

ומעתה קשה, דאם מקום אבן השתיה היה ידוע ועבר במסורת מדור לדור, מדוע נצרכה נבואתם, הלא ניתן לחשב את מקום המזבח ע"פ מיקומה של אבן השתיה. כן היקשה הצי"א (ח"י, סי' א, אות ס') בשם ספר "עבודה תמה":

כן יעוין בספר עבודה תמה בנעילת שערים שמתמה, דאם הכפה שישנה בבניין הישמעאלים ברור וידוע שהוא זה אבן השתיה, א"כ אמאי לא ידעו אנשי כנה"ג בבניין בית שני מקום המזבח ע"י אבן השתיה והוצרכו לנביאים?

שאלה זו אינה קשורה לנידוננו

ברם, שאלה זו - מדוע הוצרכו לנביאים בזמן שידעו על מיקום אבן השתיה - אע"פ שדנו בה האחרונים, אינה קשורה כלל לנידוננו, ואין בה כדי לפקפק במסורת של אבן השתיה. שהרי אין כל ספק שאבן השתיה הייתה ידועה בימי בית שני, גם בלי קשר ל"כיפה שישנה בבניין הישמעאלים", וכמו שמעידה המשנה הנ"ל במסכת יומא. וכל הדיון שלנו הוא האם המסורת על מיקום אבן השתיה נמשכה גם אחר חורבן בית שני עד ימינו (או לפחות עד ימי ר' בנימין מטודילה והרדב"ז)¹¹⁶.

116. ואגב נעיר, שהגרי"מ טוקצ'נסקי (עיר הקדש והמקדש, ח"ד, עמ' ט"ו) כתב בתירוץ השאלה הנ"ל, שהטעם שלא סמכו על אבן השתיה הוא משום שבחורבן בית ראשון "ערו ערו עד היסוד בה" ונתגלתה אבן השתיה במידה המרובה על ג' אצבעות, וכפי שאנו מוצאים אותה כיום, ולכן לא יכלו לחשב על פיה את מקום המזבח. אולם לכאורה דבריו תמוהים, שהרי המשנה ביומא המעידה שהאבן הייתה גבוהה מן הארץ ג' אצבעות, דיברה על ימי בית שני, וברור שרק לאחר חורבן בית שני נגלתה האבן כפי השיעור שאנו מוצאים אותה כיום. והשאלה במקומה עומדת.

ב. הסתמכות על הטופוגרפיה של הר הבית

הצאחרא – פסגת הר הבית

מן האמור לעיל עולה, שקשה לסמוך על המסורת העממית שהצאחרא היא אכן אבן השתיה, ולקבוע על פיה הלכה למעשה להתיר כניסה למקום שאולי יש בו חשש כרת. ואולם עדיין יש לבחון אם ניתן לקבוע את מיקום אבן השתיה ע"פ הטופוגרפיה של הר הבית.

בספר חצרות בית ה' (עמודים: 278, 285, 308, 315 ועוד) מביא הרב קורן מספר תרשימים של טופוגרפיית הר הבית, המראה את גובה הסלע המקורי של ההר, לעומת התוספות המאוחרות שהוסיפו עליו כדי להשוותו וליישרו. בתרשימים אלו ניתן לראות הפרשי גובה ניכרים בין הצאחרא העומדת במרכזו של הר הבית לשאר הצדדים, ובעיקר לצד מזרח ולצד דרום (פני הסלע במקום הכותל המזרחי של הר הבית נמוכים בכ- 30 מטר מהצאחרא, ופני הסלע במקום הכותל הדרומי נמוכים מהצאחרא בכ- 20 מטר).

מקום הצאחרא הוא מן המקומות הגבוהים, אך אין ודאות שהוא אבן השתיה

נתונים אלו מוכיחים ללא ספק שמקום הצאחרא הוא מן המקומות הגבוהים ביותר שהיו בהר הבית בזמן המקדש, שכן גם אם נניח שהסלע המקורי של ההר 'נאכל במשך אלפיים שנות החורבן, קשה מאד לומר שגובהו המירבי היה כמה עשרות מטרים דרומה, ודוקא שם נאכל ממנו בשיעור גבוה ביחס למקום הצאחרא. וכלשונו של ה'כפתור ופרח' (פרקו', ביחס לצדו המזרחי של הר הבית): "אין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך". ומה עוד שהרי אנו יודעים שבאלף שנים האחרונות לא היו כמעט שינויים בסלע המקורי של ההר, ומאד לא סביר שבאלף השנים שלפני כן היו שינויים כ"כ משמעותיים מתחת לפני השטח.

יחד עם זאת, דומה שאע"פ שמקום הצאחרא הוא המקום הגבוה ביותר על הר הבית כיום, עדיין אין בנתון זה כדי להוכיח **בודאות** שהצאחרא היא אבן השתיה. וזאת, משום שהפרשי הגובה בצדי הצאחרא, ממזרח ומצפון קרובים מאד לגובה הצאחרא עצמה, ובהחלט ייתכן שפסגת ההר הייתה מעט מזרחה או מעט צפונה, ושם היה מקום קדש הקדשים, בו ניצבה אבן השתיה¹¹⁷.

117. והגר"ש גורן (הר הבית, פרק י"ט) שיער שאולי הצאחרא היא מקום השיתין, ולפי דבריו יוצא שפסגת ההר הייתה מערבית יותר לאבן הצאחרא. אולם הרב קורן (חצרות בית ה',

לפי האמור - ניתן לחלוף על פני מסגד אל-אקצא ללא חשש

ומ"מ יש בדברים אלו השלכה חשובה. לפי האמור נראה בבירור שהעזרה לא הייתה קרובה לכותל הדרומי של היום בשיעור של ק"ע אמות, כפי שסבר המהרי"ט, וכפי שהעלינו לפי החשבון המחמיר דלעיל, אלא הייתה צפונית יותר. ואף שעדיין לא ניתן לדעת את המיקום המדויק, מ"מ מועיל הדבר שלא נצטרך לחשוש לאותם מטרים ספורים הסמוכים למסגד 'אל אקצא' (כפי שכתבנו לחשוש לעיל), וניתן בשופי לעלות דרך שער המוגרבים וללכת לאורך הכותל הדרומי עד הכותל המזרחי. אולם עדיין נראה שיש לחשוש בהליכה לאורך הכותל המזרחי, וכפי שכתבנו לעיל.

סיכום ומסקנה

המשנה במסכת מידות אמרה שהר הבית "רובו מן הדרום" ו"מיעוטו מן המערב", ופירשו כל הראשונים והאחרונים שכוונת המשנה לומר שמקום העזרה היה בחלקו הצפוני-מערבי של הר הבית, ולכן רובו של השטח הפנוי בהר הבית היה בדרום ובמזרח, ומיעוטו בצפון ובמערב. רק ר' שמעיה הציע פירוש הפוך, שהעזרה עמדה בחלק הדרומי-מזרחי של הר הבית, אך הוא עצמו גמגם בפירושו, וכבר כתבו האחרונים שפירושו בלתי אפשרי.

במשנה נאמר ששטחו המקודש של הר הבית הוא 500 אמה על 500 אמה, ואילו כותלי הר הבית של היום מקיפים שטח גדול יותר, ולכן יש להסתפק היכן נמצא החלק המקודש.

האחרונים הציעו מספר אפשרויות למיקום העזרה, אך אין אלו אלא דוגמאות והשערות בלבד.

ניתן לקבוע בודאות שבדרום היה שטח פנוי של לפחות 183.5 אמות, ובתוספת 10 אמות של רוחב החיל, הרי זה 173.5 שמותר להכנס אליהם בודאות.

וכן ניתן לקבוע בודאות שבמזרח היה שטח פנוי של לפחות 157.5 אמות. שטח זה כולל את עזרת הנשים והחיל, ולכן אין להכנס בצד מזרח אלא כדי 9.5 אמות.

אין ספק שהכותל המערבי והכותל המזרחי הם כותלי הר הבית המקוריים. גם לגבי הכותל הדרומי ברור שהוא הכותל המקורי של הר הבית, או עכ"פ כותל

פרק ה', עמ' 9-308 דחה שיטה זו לחלוטין, וכתב שמבחינה טופוגרפית הדבר לא ייתכן כלל.

חדש שנבנה מחוץ לשטח המקודש. ואין לחשוש שכתלים אלו בנויים בתוך השטח המקודש.

אי אפשר לקבוע בודאות שה'צאחרא' היא אבן השתיה - לא ע"פ המסורת הערבית והיהודית, ולא על פי הטופוגרפיה של הר הבית. אולם ניתן לקבוע בודאות שמקום ה'צאחרא' היה מן המקומות הגבוהים ביותר בהר הבית, וממילא ברור שקדש הקדשים והעזרה עמדו בסמוך לו, אם לא על מקומו ממש.

משום כך, ניתן להגדיל את הכניסה מצד דרום במספר אמות נוספות, ללא כל חשש.

מן האמור עולה, שיותר - ללא חשש - לעלות בשער המוגרבים, וללכת לכל אורכו של הכותל הדרומי, אע"פ ששער המוגרבים רחוק כ-90 מטר מהחומה. וכן אין בעיה לחלוף על פני מסגד 'אל-אקצא', אע"פ שהדבר מחייב להתרחק מן החומה עוד כמה מטרים צפונה.

וכן מותר ללכת ללא חשש לאורך הכותל המזרחי, עד המבנה הצמוד לכותל. אולם משם ואילך, כאשר נאלצים להכנס פנימה לצד מערב, ישנו חשש מסויים, ולכן מומלץ שלא לילך שם. ומ"מ הרוצה להקל, רשאי, משום שיש כאן ספק ספיקא בדרבנן.

כמו כן, מותר ללכת בתוך הר הבית לכל אורכו של הכותל המערבי.

במשנה אמרו שכל העולים להר הבית עולים דרך ימין, ולפיכך הטוב ביותר הוא ללכת לאורך הכותל הדרומי. אך מובן שאין כל חשש לפנות שמאלה וללכת לאורך הכותל המערבי, ויש בזה אף יתרון מסויים, שכן יכולים לעמוד במקום הסמוך ביותר לקדש הקדשים (שהוא באיזור ה'צאחרא').

כל האמור הוא במי שעולה להר הבית אחר שנטהר מטומאה היוצאת מגופו, והיינו שטבל לקריו במקוה כשר, ואחר הסרת החציצות כדת וכדין.

יהי רצון שנזכה לבניין המקדש במהרה, ונזכה לעלות לרגל, ולקיים בהידור מצות 'לשכנו תדרשו ובאת שמה', יחד עם כל אחינו בית ישראל. אמן.